Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“
журналына әлавә

1984 4

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

1954-ҹү илдән чыхыр.

ОКТЈАБР — ДЕКАБР
1984
№ 4 (120)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

МҮНДӘРИҸАТ

М. Ибраһимов — Мә'нәви тәрбијә хәзинәси 3

Методика вә иш тәҹрүбәси

З. Әлијева — Дијаршүнаслыг материалларынын топланмасы вә ондан истифадә 7

С. Һүсејнов — Г. Закирин бәдии дилинин өјрәдилмәси мәсәләләринә даир 15

Ҹ. Әлијева — Шакирдләрин јарадыҹы јазыларындакы сәһвләрин тәснифи мәсәләсинә даир 19

Ә. Иманов — Әдәбијјатдан инша јазыларда шакирдләрин истеһсалат тәҹрүбәсиндән истифадә едилмәсинә даир 23

Ј. Асланов — Драматиклик, комиклик вә фаҹиәвилик анлајышларынын өјрәдилмәси 28

Ф. Һәсәнов — «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинин тәдриси илә әлагәдар шакирдләрдә материалист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы тәҹрүбәсиндән 32

Ә. Гасымов — «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты (1900—1917)» мөвзусунун тәдриси тәҹрүбәсиндән 38

П. Әлијев — Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси тәҹрүбәсиндән . 41

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Ә. Әфәндизадә — Азәрбајҹан дили орфографијасынын башлыҹа гајдалары 44

М. Ә. Талыбов — 150

З. Әкбәров — Бөјүк идејалар ҹарчысы 55

Көркәмли елм хадимләримиз

К. Абдуллајев — Академик М. Ш. Ширәлијев — 75 58

Рә'јләр, мүлаһизәләр

VII синиф үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслији 61
Даһа бир јени дәрслик һаггында 63

Сизин китаб рәфиниз үчүн

Әдәбијјат дәрсликләриндә тәсадүф олунан чәтин сөзләрин изаһлы лүғәти 66
Азәрбајҹан дилинин комик-бәдии васитәләри 67

Бизим иш јолдашларымыз

И. Јусифов — Һамынын севимлиси 69

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 1984-ҹү ил нөмрәләриндә дәрҹ олунмуш материаллар 71

Баш редактор: Зәһра ӘЛИЈЕВА.
Редактор: Ә. Әфәндизадә.
Редаксија һеј'әти: Ә. Абдуллајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ҹ. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.
Техники редактор вә корректор: Нәсиб Мәммәдов.

Јығылмаға верилмиш 10.10.84. Чапа имзаланмыш: 25.01.85. Кағыз форматы $70 \times 108^{1}/_{16} = 2{,}5$ кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,1 мүәллиф вәрәги
ФГ 10583 Сифариш 10844 Тиражы 14307.

Редаксијанын үнваны: 370000, Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-13-45. 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајҹан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1984-ҹү ил.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»).
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — орган Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 4 (120), 1984.

СОДЕРЖАНИЕ

М. Ибрагимов — Сокровищница нравственного воспитания . . . 3

Методика и опыт работы

З. Алиева—Сбор краеведческих материалов и их использование 7
С. Гусейнов — Об изучении вопросов художественного языка Г. Закира 15
Ч. Алиева — О вопросах классификации ошибок в творческих письменных работах учащихся 19
А. Иманов—Об использовании производственной практики учащихся в проведении диктантов по литературе 23
Ю. Асланов — Об изучении понятий драматичности, комичности и трагичности 28
Ф. Гасанов—Из опыта формирования материалистического мировоззрения у учащихся в преподавании раздела «Общие сведения о языке» 32
А. Касумов — Из опыта преподавания темы «Азербайджанская литература XX века» (1900—1917) 38
П. Алиев — Из опыта патриотического воспитания учащихся . 41

В помощь самообразованию учителей

А. Эфендизаде—Трудные правила орфографии азербайджанского языка 44

М. А. Талыбов—150

З. Акперов — Глашатай больших идей 55

Наши видные научные деятели

К. Абдуллаев — Академику М. Ш. Ширалиеву—75 58

Отзывы, суждения

Учебник «Азербайджанский язык» для VIII класса . . . 61
Еще об одном новом учебнике 63

Для ваших книжных полок

Объяснение трудных слов встречающихся в учебниках литературы 66
Художественно-комические средства азербайджанского языка . . 67

Наши коллеги

И. Юсифов — Всеми любимый 69

Материалы, опубликованные в сборнике «Азербайджан дили ве едебият тедриси» в 1984 году 71

CamScanner ile tarandı

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-53.

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

Мә'нәви тәрбијә хәзинәси

Мирзә ИБРАҺИМОВ

Азәрбајчанын халг јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Асија вә Африка Өлкәләри һәмрә'јлији Совет Комитәсинин сәдри, Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин сәдри

* *

Мә'лум олдуғу кими, бу јахынларда ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин јубилеј пленуму кечирилмишдир. Пленумда Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Константин Устинович Черненко јолдаш дәрин мәзмунлу нитг сөјләмишдир. Әмәкдашымыз Мәһәммәд Баһарлы пленум иштиракчысы Мирзә Ибраһимовла көрүшмүш, ондан пленумдакы данышыгларла әлагәдар әдәбијјатын инсана, хүсусән ушаглара вә јенијетмәләрә бөјүк тә'сир күчүндән истифадә барәдә өз мүлаһизәләрини сөјләмәји хаһиш етмишдир. Ашағыда һәмин мүлаһизәләри охучулара тәгдим едирик.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруланда өмрүмүн икинчи ониллијинә јеничә гәдәм гојурдум. Әкәр буну индики мәктәб дилиндә ифадә етмәли олсаг, үчүнчү синиф шакирдләринин јашындајдым. Анчаг мәним өмрүмүн һәмин дөврүнү бүкүнкү мәктәблиләрин—үчүнчүләрин дөврү илә ејниләшдирмәк олар?! Гәтијјән јох! О, елә бир дөвр иди ки, халг демишкән, кетсин кәлмәсин!

Совет һакимијјәти инсан һәјатында, инсан талејиндә нечә дәјишикликләр етмәди! Бәли, нечә?! Мән бу дәјишикликләри бурада бир-бир сајмаг фикриндә дејиләм. Ону бир нечә кәлмә илә ифадә етмәк дә мүмкүн дејил. Бунун үчүн чох кениш сөз мејданы лазымдыр. Әлбәттә, биз јазычылар үчүн белә мејдан аз дејил. Мән бурада јазычыларымызын јазмаг, јаратмаг, хатирәләрини сөјләмәк имканларынын кенишлијиндән данышмајачағам. Анчаг чыхыш етдијимиз мәчмуәнин истигамәтини нәзәрә алараг һәмин саһәдә мүәллимләримизин, хүсусән әдәбијјат мүәллимләринин мәктәблиләри тәрбијәдә бәдии әсәрләрдән истифадә етмәк имканлары вә бачарығы үзәриндә дајанмаг истәјирәм.

Мән ағлым бир шеј кәсәндән халг арасында мүәллимә бөјүк һөрмәт көрмүшәм. Көрмүшәм ки, садә, зәһмәткеш адамлар мүәллимә ән тәмиз, ән нәчиб, ән мүгәддәс адама бахан кими бахырлар. Мүәллим! Бу ад халг арасында чох уча сәсләнән адлардан бири, бәлкә дә, биринчисидир! Халг мүәллим адыны она көрә јүксәк гијмәтләндирир ки, мүәллим онун кәләчәјини, јә'ни балаларыны тәрбијә едир, һәјата, мүбаризәјә һазырлајыр. Һәм ата-ананын, һәм дә Вәтәнин лајагәтли өвлады олмағы өјрәдир.

Мә'лумдур ки, өјрәтмәк үчүн билмәк лазымдыр, тәрбијә етмәк үчүн уча, үлви мә'нәви кејфијјәтләрә малик олмаг лазымдыр. Мүәллим нәзәримиздә һәмишә өјрәдән, өјрәнән вә өјрәнилән, јә'ни јалныз сөздә дејил, әмәлдә дә тәмиз, пак әхлаг саһиби кими чанланмышдыр, чанланыр вә чанланачагдыр! Сизә дүнјанын ән мәшһур педагоглары-

Scanned with CamScanner

нын белә мүдрик бир фикри јахшы мә'лумдур: ушағы бөјүкләрин, хүсусән валидејнин вә мүәллимин сөзүндән артыг иши, әмәли, һәрәкәти тәрбијә едир. Бу чәһәтдән сиз мүәллимләр һамыдан, о чүмләдән јазычыдан да артыг даим диггәт алтындасыныз.

Мән мүәллим әмәјини јазычы әмәјиндән аз гијмәтләндирмирәм. Онларын әмәји ејни мәгсәдә—јени инсан тәрбијәсинә хидмәт едир. Һәјатда мән пахыллыг билмәмишәм. Пахыллыг инсаны ичәридән чүрүдән микробдур. Бунунла белә, демәлијәм ки, дүнјада һәсәд апардығым бир пешә саһиби олубса, о да мүәллимдир. Әввәла, она көрә ки, сиз һәмишә јени инсан нәсилләри илә үнсијјәтдәсиниз, һәјат булағынын лап көзүндән су ичирсиниз, икинчиси дә партија, дөвләт, халг сизә јүксәк һөрмәт вә е'тимад көстәрир.

Кимә чох верирләрсә, ондан чох да тәләб едирләр, сиздән дә чәмијјәт чох шеј көзләјир. Лакин сизин көмәкчиләриниз дә чохдур. Мәсәлән, биз јазычылар, комсомол, валидејнләр вә саирә.

Бу күн јазычылара да бу саһәдә тәләб артмышдыр: мәктәбә, јени инсанын тәрбијә олундуғу очаға гырылмаз телләрлә бағланмаг! Бу бағлылығын зәрурилији ССРИ Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин јубилеј пленумунда да хүсуси гејд олунмушдур. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри К. У. Черненко јолдаш һәмин пленумдакы нитгиндә демишдир: «...инсанын бәдии мәдәнијјәтә јијәләнмәси, естетик тәрбијә кичик јашларындан башладыгда даһа јахшы нәтичә верир. Мәктәбимизин шәксиз хидмәтидир ки, классик јазычынын лаға гојдуғу «митрофанушкалар» биздә, демәк олар ки, јохдур. Емосионал-психоложи мә'нада надан өвладлара исә биз тәәссүф ки, һәлә дә раст кәлирик. Көрүнүр, шәхсијјәтин формалашмасына әдәбијјат вә инчәсәнәтин тә'сирини күчләндирмәк үчүн мәктәб ислаһатындан истифадә етмәк лазымдыр. Әминәм ки, бөјүмәкдә олан нәсилләрин идеја-мә'нәви инкишафына, онларда һиссијјат мәдәнијјәтинин тәрбијә олунмасына бу күн елмләрин әсасларынын тә'лиминдән һеч дә аз фикир вермәк лазым дејилдир. Партија бу ишдә јарадычылыг иттифагларынын, бәдии јарадычылыгла мәшғул олан зијалыларымызын конкрет јардымына үмид бәсләјир».

Демәли, биз јазычыларын борчу елә әсәрләр јаратмагдыр ки, тәрбијә иши илә кениш мигјасда мәшғул олан мүәллимләримизин имканлары вә тә'сир гүввәси даһа да чох олсун. Хүсусилә бизим үзәримизә ингилаби, тарихи һәгигәтләри кәнч охучулара чатдырмаг кими шәрәфли вәзифә дүшүр. Чүнки тарихи һадисәләр вә фактлар јени нәсилләрдә, кәнчликдә вәтәндашлыг дујғулары, совет вәтәнпәрвәрлији, бејнәлмиләлчилик һиссләри тәрбијә етмәјин ән тә'сирли васитәләриндәндир.

Биз мүрәккәб, ағыр вә кәркин бир дөврдә јашајырыг. Бу дөврү дүз анламадан, дүнјада баш верән долашыг сијаси һадисәләри дүзкүн гијмәтләндирә билмәдән һәјатда доғру, ајдын јол сечмәк чәтиндир.

Индики онјашлыларла о вахткы биз онјашлылар арасында фәргләр чохдур вә буну кәнч нәслә анлатмаг лазымдыр ки, о вахтдан өлкәмиз, халгларымыз чох бөјүк тарихи инкишаф јолу кечмишләр. Бүтүн бунлардан вә бәдии әдәбијјатдан јериндә истифадә етмәклә мүәллим шакирдләрә әјани олараг көстәрә биләр ки, бу күн бөјүмәкдә олан нәслин јашадығы азад, ишыглы, хошбәхт һәјат нәјин баһасына газанылмышдыр. Мүәллим буну едә билсә, јени нәсилләрә чәмијјәтимизин һарадан һара вә нечә јүксәлдијини баша сала билсә, онлар өзләрини әсл вәтәнпәрвәрләр кими апарар, өз һәјатларыны бу күнкү көзәл һәјатымызын кәләчәји уғрунда мүбаризәјә инамла, әзмлә һәср едәрләр.

Азәрбајчан јазычыларынын бу руһда әсәрләри аз дејилдир. Умумијјәтлә, республикамызын тарихиндә әдәбијјатымыз күндән-күнә чичәкләнәрәк јени гүввә топламыш, социализм чәмијјәти гуручулуғу илә сых әлагәдә, инсанларын шүурундакы мисилсиз дәјишикликләрлә, өлкәмиздә јашајан мүхтәлиф милләтләрин вә халгларын мә'нәви интибаһы просесиндәки бөјүк тәрәгги илә бағлы олараг даһа да инкишаф етмиш вә јүксәлмишдир. Беләликлә, өлкәнин гүдрәти вә фәхри сајылан, милјонларла зәһмәткешә хидмәт едән азад әдәбијјат һаггында даһи Ленинин арзулары һәјата кечмишдир.

Белә јени типли бир әдәбијјатын биличиси вә тәблиғчиси мүәллимләримиз бүтүн гардаш әдәбијјатлар кими Азәрбајчан әдәбијјатынын да тәрәггисиндән данышаркән мә'нәви, естетик, идеја-әхлаги сәрвәтләрин зәнкин хәзинәси олан Азәрбајчан классик вә мүасир әдәбијјаты илә јанашы һәм классик, һәм дә мүасир рус әдәбијјатынын сәмәрәли ролуну көстәрмәлидир. Даим халглар арасында достлуг, гардашлыг тохуму сәпән рус, Азәрбајчан вә дикәр гардаш халглар әдәбијјатлары, һәмчинин бәшәри идејалары мүдафиә едән мүтәрәгги дүнја әдәбијјаты ихтисасындан асылы олмајараг һәр бир мүәллимин әлиндә шакирдләри чох күчлү тәрбијә васитәси ола биләр.

Бөјүк Октјабрын јаратдығы чохмилләтли совет әдәбијјатынын тарихи инкишафы вә чичәкләнмәси, јухарыда дедијим кими, партијамызын вә халгларымызын һәјаты, доғма өлкәмизин талеји илә гырылмаз телләрлә бағлыдыр. Бу бағлылығы бүтүн көкләри илә ачыб кәнч нәслә чатдырмаг да мүәллимләримизин шәрәфли вәзифәләриндәндир.

ССРИ Јазычылар Иттифагы јубилеј пленуму иштиракчыларынын Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәсинә, ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әтинә, ССРИ Назирләр Советинә көндәрдији мәктубда дејилдији кими, бу күн дүнја мигјасында ики ичтимаи системин кәркин мүбаризәси кедир. Империализм дәһшәтли атом мүһарибә тәһлүкәсини артырмышдыр вә артырмагда давам едир. Белә бир шәраитдә сүлһүн вә халглар тәһлүкәсизлијинин мөһкәм дајағы олан Совет Иттифагынын јазычылары инсанларын ағлы вә үрәји уғрунда кедән мүбаризәдә партија вә халгларла бирликдә чыхыш едирләр. Бизим әдәбијјатымыз антикоммунист «сәлиб мүһарибәси»нин илһамверичиси олан империализми вә хүсусән Америка империализмини вә онларын антисоветизм идеолокијасыны ифша вә бәднам едир. Дүнја социализм системинин, мүтәрәгги гүввәләрин вә бүтүн сүлһсевәр бәшәријјәтин мүһарибә әлејһинә ваһид чәбһәси уғрунда Совет Иттифагынын мүбаризәсинә өз төһфәләрини верир.

Сүлһ бизим һәр биримизин арзусу вә идеалыдыр. Әдәбијјатымызын бу саһәдәки тә'сиредичи күчүндән бәһрәләнәрәк кәнч нәсли сүлһ ишинә сәдагәт, пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә етмәк дә мүәллимләримизин мүгәддәс борчудур.

Әлбәттә, сүлһ, достлуг, сәадәт илк нөвбәдә инсанын фајдалы әмәји илә газанылыр. Буна көрә дә партија вә һөкумәтимиз инсан шәхсијјәтини учалдан бу көзәл не'мәтә һәмишә јүксәк гијмәт вермиш вә верирләр. К. У. Черненко јолдашын јубилеј пленумундакы бир фикрини хүсуси гејд етмәк истәрдим. О демишдир ки, јарадычы әмәк, ишә јарадычы мүнасибәт һәр бир инсанын, о чүмләдән һәр бир зијалынын, фәһләнин, колхозчунун, бөјүк Вәтәнимизин тәрәггиси наминә намус вә вичданла ишләјәнләрин һамысынын фәргләндиричи хүсусијјәтләри олмалыдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, мәктәб ислаһатынын мәркәзиндә дә әмәк вә онун бөјүмәкдә олан нәслә көклү шәкилдә ашыланмасы дурур. Әмәји тәрәннүм, әмәјә мәһәббәт јазычыларымызын јарадычылығынын өзәјини тәшкил едир. Буна көрә дә кәнч нәслин әмәк тәрбијәсини бәдии әдәбијјатдан истифадәсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил.

Сон илләр республикамызда дә-

CamScanner ilə tarandı
Scanned with CamScanner

рин сосиал-игтисади вә ичтимаи-сијаси дәјишикликләр баш вермишдир. Сосиализм шәраитиндә республикамызын вә бүтөвлүкдә өлкәмизин игтисади вә мәдәни јүксәлишинә даир мүһүм проблемләрин һәллиндә, кәнч коммунизм гуручулары олан јени инсанын формалашмасы кими чох вачиб бир ишдә естетик вә мадди гүввәјә чеврилмиш әдәбијјатымызын бөјүк тә'сир күчүндән тә'лим-тәрбијә саһәсиндә дә бәһрәләнмәк, өзү дә јарадычылыгла бәһрәләнмәк һәр бир педагогу дүшүндүрмәли, онун диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Мәктәбдән, тә'лим-тәрбијәдән сөһбәт етдијимиз үчүн мән бир вачиб мәсәләјә тохунмаг истәјирәм: о да дәрсликләримиз вә онларын дили мәсәләсидир. Ачыг демәлијик ки, бу саһәдә гүсурларын һүдуду јохдур. Долашыг чүмләләр, ағыр, анлашылмаз ифадәләр истәдијиниз гәдәрдир: һәм дә биринчи синфин дәрсликләриндән тутмуш сон синфинкинә гәдәр һамысында, хүсусән тәрчүмә китабларында. Бу сәһвләр, бу гүсурлар шакирдләрин дәрси мәнимсәмәсини чох чәтинләшдирир. Һалбуки бизи әсл мәгсәдә—шакирдләрин дәрси мүмкүн гәдәр асан, тез вә әсаслы мәнимсәмәсинә апаран јол дәрсликләрин сәлис, дәгиг, анлашыглы, көзәл дилдә олмасыдыр.

Дејирләр ки, дәрс охумаг, тәһсил алмаг ојунчаг дејил, әмәкдир, зәһмәтдир. Тамамилә доғрудур. Лакин бу әмәји әзаб-әзијјәтә дејил, һәдсиз севинч вә мә'нәви ләззәт мәнбәјинә чевирмәк лазымдыр. Бу исә мүәллимдән, онун «педагожи такт» адланан дахили кејфијјәтиндән, габилијјәтиндән, бачарығындан, өз сәнәтинә вә ушаглара олан сонсуз мәһәббәтиндән асылыдыр. Һәмин сөзләр дәрсликләримизи јазан, тәртиб вә тәрчүмә едәнләрә дә аиддир.

Кәлин елә едәк ки, тәһсил алмаг, биликләрә јијәләнмәк кими фајдалы әмәк ушагларымыза әзаб-әзијјәт вермәсин, онлар үчүн һәдсиз севинч вә мә'нәви һәзз мәнбәјинә чеврилсин!..

ТӘБРИК ЕДИРИК!

Совет әдәбијјатынын инкишафында хидмәтләринә көрә вә ССРИ Јазычылар Иттифагынын јарадылмасынын 50 иллији илә әлагәдар олараг Азәрбајчан јазычыларынын бир групу дөвләт мүкафатларына лајиг көрүлмүшдүр. Азәрбајчанын халг шаири Нәби Хәзријә Ленин ордени, Азәрбајчанын халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәјә Октјабр Ингилабы ордени, Магсуд Ибраһимбәјова Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Сүлејман Вәлијевә вә Азәрбајчан халг шаири Сүлејман Рүстәмә Халглар Достлуғу орденләри, Јусиф Сәмәдоғлуја вә Нәриман Һәсәнзадәјә «Шәрәф Нишаны» орденләри тәгдим едилмишдир.

Охучуларымыз адындан әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләрини Вәтәнин јүксәк мүкафатлары илә тәлтиф олунмалары мүнасибәтилә тәбрик едир, онлара јени јарадычылыг мүвәффәгијјәтләри арзулајырыг!

CamScanner ile tarandı

Дијаршүнаслыг материалларынын топланмасы вә ондан истифадә

Зәһра ӘЛИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди

Орта мәктәбдә әдәбијјат фәннинин тәдриси гаршысында дуран вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә дијаршүнаслыг материаллары вә ондан дүзкүн истифадә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләрә халглар арасындакы мә'нәви јахынлығын тарихи көкләрини ајдынлашдырмагда, әдәби просесин характерини вә хүсусијјәтләрини өјрәтмәкдә әдәби дијаршүнаслыг түкәнмәз хәзинәдир. Бу материаллар мәктәблиләрә милли. мәдәнијјәт сәрвәтләринин зәнкинлијини дәрк етмәјә,онлары горумаға, доғма дијары даһа јахындан танымаға көмәк едир. Һәмчинин шакирдләрдә тәдгигат ишинә мејл вә мараг ојадыр, тә'лимин оптималлығыны артырыр.

Мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү доғрулдан әдәби дијаршүнаслыг материалларына мараг кетдикчә артыр. Республиканын мәктәбләриндә әдәби дијаршүнаслыг материалларындан истәр дәрсләрдә, истәрсә дә синифдәнхарич тәдбирләрдә истифадә өз лајигли јерини тутмушдур.

Бакыдакы 80, 132, 148, 160, !90, 198, Нахчыван МССР-дә Нахчыван шәһәр 1 нөмрәли вә интернат, Кировабад шәһәр 1, 5, Ләнкәран рајону Нәриманов адына мәктәб, Масаллы рајону Хишкәдәрә кәнд вә с. мәктәбләрдә зәнкин дијаршүнаслыг музејләри јарадылмышдыр. Бу мәктәбләр дијаршүнасылыг материалларыны шакирдләрин коллектив ахтарышлары нәтичәсиндә әлдә едир вә дәрсин структуруна һеч бир хәтәр кәтирмәдән јазычыларын һәјат вә јарадычылығы, ичмал мөвзулар вә бәдии әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар тарихи сәнәдләри, фотошәкилләри, хатирәләри, мәктублары, мәишәтдә ишләдилән әшја вә с. мөвзунун тәләбинә ујғун әсас материалла бирликдә мәзмуна дахил едирләр. Мүәллимләр дәрс илинин әввәлиндән програм материалларынын планыны мүәјјән едәркән мөвзунун тәдриси илә бағлы олараг һансы дијаршүнаслыг материалларындан нә вахт вә нечә истифадә етмәји мүәјјән едирләр.

Габагчыл мәктәбләр әдәби дијаршүнаслыг материалларыны бу вә ја башга проблемләрин өјрәдилмәсиндә зәрури олан тематик мөвзулар үзрә топлајырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәјјән бир систем үзрә програмын тәләбинә мүвафиг сларaг тәдрис материалларла бағлы дијаршүнаслығын топланмасы әлверишлидир вә бу даһа сәмәрәли нәтичә верир. Мәсәлән, Бакыдакы 12, 160, 167, Әли Бајрамлы 1, 10, Сумгајыт 28, Варташен рајону 2 нөмрәли, Исмајыллы рајону Моллаисаглы кәнд мәктәбләри бәшәријјәтин даһи рәһбәри, дүнјада илк сосиалист дөвләтинин баниси В. И. Ленинлә әлагәдар «В. И. Ленин вә Азәрбајчан», јахуд «ССРИ —мәним вәтәнимдир», «Совет Азәрбајчаны» мөвзулары илә бағлы тематик план В. И. Ленин

Scanned with CamScanner

адына музејин, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат музејин вә Азәрбајчан Тарихи музејин әмәкдашлары илә бирликдә ишләниб һазырландыгдан сонра материалларын әлдә едилмәсинә чәһд көстәрмишләр.

Ајры-ајры мәктәбләрин тәчрүбәсинә әсасән бу нәтичәјә кәлмәк олар ки, дијаршүнаслыг материалларыны ашағыдакы јолларла топламаг олар:

Јазычыја аид мүхтәлиф сәнәдләр (мәктублар, фотошәкилләр, хатирәләр, әлјазмаларынын өзләрини вә јахуд сурәтләрини) топламаг: јазычыларла мәктәбләрдә көрүшләр кечирмәк. Јазычынын гоһумлары, ону јахындан танıјанлар, тәдгигатчылар илә көрүшләр кечирмәк; јазычы илә әлагәдар вә јахуд бәдии әсәрләрдә тәсвир олунан јерләрә екскурсијалар тәшкил етмәк; мәктәбин јерләшдији әразијә (кәндә, шәһәрә) һәср олунмуш бәдии әсәрләрин топланмасы, һәмин әсәрләрдә тәсвир олунан јерләрә екскурсијалар тәшкил етмәк; бәдии әсәрләрдәки әдәби гәһрәманын прототипләри, онларын аилә үзвләри вә ја һәмин саһәнин әмәк адамлары илә көрүшләр кечирмәк; јазычынын јашадығы вә јахуд бәдии әсәрдә тәсвир олунан дөврлә әлагәдар тарихи материаллары, гәзет вә журнал материалларыны, топламаг, бу мәгсәдлә јазышмалар вә с.

Тәдрис олунан мөвзулардан вә әлдә едилән материаллардан асылы олараг онлары тәхминән ашағыдакы мөвзулар үзрә груплашдырмаг олар:

В. И. Ленин вә Азәрбајчан.

Рус вә Азәрбајчан әдәби әлагәләри.

Халглар достлуғу.

Вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик.

Әдәби гәһрәманларымыз.

Дин елмә зиддир вә с.

Һазырда Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын гәләбәсинин 40 иллији илә әлагәдар габагчыл мәктәбләр «Гәләбә—40» мөвзусунда мараглы дијаршүнаслыг материаллары топлајырлар. Бу саһәдә Бакынын Ленин рајонундакы 198 нөмрәли мәктәбдә јахшы ән'әнә вар. Шакирдләрин иштиракы илә мәктәбдә гәһрәманларын һәјатына, мүбаризәсинә һәср олунмуш шәкилли зәнкин албом тәртиб едилмишдир. Бундан башга, әдәби гәһрәманларын, аилә үзвләри вә чәбһә јолдашлары, јашадығы јерләр, охудуглары мәктәбләр һаггында фактик сәнәдләр топланмышдыр. Узаг Италија торпағында әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән Меһди Һүсејнзадә («Узаг саһилләрдә»), өз бәдәни илә командири, лејтенат Синитсини горујан Гафур Мәммәдов («Гафурун гәлби»), Нева саһилләриндә гәһрәман Ленинград шәһәрини фашистләрдән горујан Һүсејнбала Әлијев («Ленинград көјләриндә») вә башгалары һаггында мараглы материаллар вар. Мәктәбдә әдәби гәһрәманларын гоһумлары, јахын достлары вә јазычылар илә көрүшләр нәтичәсиндә бир сыра дәјәрли дијаршүнаслыг материаллары әлдә едилмишдир. Белә көрүшләр заманы чәкилән фотошәкилләр, лент јазылары, хатирәләрдән дә тә'лим просесиндә кениш истифадә олунур.

Мәктәбләрдә дијаршүнаслыг материалларынын һансы принсип үзрә груплашдырылмасы әлдә олан материалдан, онун мәзмунундан, әдәбијјат, тарих вә башга фәнн мүәллимләринин әлагәли ишләмәсиндән, фәнләрарасы әлагәдән, шакирд коллективинин дијаршүнаслыг материалыны топламаг ишинә чәлб етмәк формаларындан вә с. асылы олараг мүхтәлиф ола биләр. Одур ки, бу ишә јарадычы јанашмаг, јени-јени форма вә методлар тапмаг даһа фајдалыдыр.

Шакирдләрдә дијаршүнаслыға мараг вә мејли ашағы синифләрдән јаратмаг лазымдыр. Мәсәлән, IY—YII синифләрдә Ч. Чаббарлынын «Фирузә», «Севил», С. Вурғунун «26-лар», С. Рүстәмин «Гафурун гәлби», Нәби Хәзринин «Күнәшин бачысы», Гылман Илкинин «Шимал күләји», Мир Чәлал Пашајевин «Бир кәнчин манифести» вә с.

әсәрләрлә бағлы мараглы дијаршүнаслыг материаллары топламаг вә мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун истифадә етмәк мүмкүндүр.

Рус Азәрбајчан халгларынын тарихән јаранмыш достлуг вә әдәби әлагәләрини екс етдирән дијаршүнаслыг материаллары чохдур. Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, рус халгынын Азәрбајчан халгына көмәјинә, милли мәдәнијјәтләрин инкишафына хидмәт едән материалларын әлдә едилмәсинә наил олмаг үчүн бүтүн имканлардан истифадә етмәк олар.

Бир гајда олараг, тә'лим Азәрбајчан дилиндә олан мәктәбләрин әдәбијјат програмына рус классикләри, рус әдәбијјатынын ән јахшы нүмајәндәләри дә дахил едилир, мөвчуд програмла IV—VII синифләрдә «Алај оғлу» (В. Катајев), «Гафгаз» (А. С. Пушкин), «Гафгаз» (М. Ј. Лермантов), «Муму» (И. С. Туркенев), «Охумаг еһтирасы», «Өзкә гапыларында» (М. Горки), «Әсл инсан һаггында повест» (Б. Полевој), «Совет паспорту» (В. В. Мајаковски), «Кәнч гвардија» (А. Фадајев); VIII—X синифләрдә исә «Јевкени Онекин» (А. С. Пушкин), «Мүфәттиш» (Н. В. Гогол), «Ана» (М. Горки) әсәрләри өјрәдилир.

А. С. Пушкин вә М. Ј. Лермантовун ејни адлы «Гафгаз» ше'рләрини тәдрис едәркән рус поезијасынын баниси А. С. Пушкинин Азәрбајчанла марагланмасы, 1820 вә 1829-чу илләрдә Гафгаза кәлмәси, М. Ј. Лермантовун да Азәрбајчанда олмасы, Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә бөјүк һәвәс көстәрмәси илә бағлы тарихи сәнәдләрдән истифадә дәрсин даһа мараглы кечмәсинә сәбәб олар.

М. Горки вә В. В. Мајаковскинин «Охумаг еһтирасы», «Өзкә гапыларында», «Совет паспорту» әсәрләрини тәдрис едәркән совет әдәбијјатынын бу ики нәһәнк нүмајәндәләринин дәфәләрлә Бакыда олмалары, фәһләләр гаршысында чыхыш етмәләри, һабелә онларла шәхсән таныш оланларын хатирәләри, мәктублары, вә с. зәнкин дијаршүнаслыг материалларыдыр.

Үмумијјәтлә, ашағы синифләрдән фәргли олараг, јухары синифләрдә јазычынын јашадығы јерин—дијарын тарихи, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләринә аид тарихи сәнәдләр дијаршүнаслыг материаллары кими даһа сәчијјәвидир вә бунлардан истифадә етмәк үчүн даһа кениш имкан вар.

Тарихән мә'лумдур ки, А. Бакыханов илә А. С. Пушкинин аиләси, М. Ф. Ахундов илә декабрист јазычы Бестужев Марлински арасында мөһкәм достлуг әлагәләри олмушдур. Бунлары сүбут едән вә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән тарихи сәнәдләр вар. VIII синифдә А. С. Пушкинин һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә ајрылан илк саатда дијаршүнаслыг материаллары кими аилә мәктублары, фотошәкилләр, рәсмләрин фотосурәтләри вә с. шакирдләрә даһа зәнкин мә'лумат верәр. Белә сәнәдләри Москвадакы Рус Әдәбијјаты Институту, А, С. Пушкинин ев музеји, А. Бакыхановун Губадакы ев музеји васитәсилә әлдә етмәк мүмкүндүр. 1880-чи илдә Москвада А. С. Пушкинә һејкәл гојулмасы мүнасибәти илә С. Ә. Ширванинин Пушкинә ше'р һәср етмәси, кечән әсрин 90-чы илләриндән бөјүк рус шаиринин әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмәси (Фирудин бәј Көчәрлинин шаирин «Балыгчы вә балыг» нағылыны 1892-чи илдә тәрчүмә етмәси, Рәшидбәј Әфәндијев, Аббас Сәһһәт вә б. шаирин әсәрләринә мүрачиәт етмәси) илә бағлы дијаршүнаслыг материаллары топламаг олар. А. С. Пушкинин Азәрбајчандакы тәдгигатчылары илә бағлы, һәмчинин Азәрбајчанда шаирин хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә көрүлән тәдбирләрдән, онун адыны дашыјан (рајон, күчә, мүәссисә вә с.) јерләрә аид мараглы материаллар топламаға да чәһд көстәрилмәлидир.

Чалышмаг лазымдыр ки, мөвзуја дијаршүнаслыг материаллары дахил едәркән тәкрара, шакирдләрә

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

мә'лум олан материаллара, мә'луматлара садәчә олараг јенидән мүрачиәт едилмәсин, әксинә шакирдләрин әлдә етдикләри биликләрин даһа да дәринләшдирилмәсинә хидмәт етсин.

XIX әсрин әввәлләриндә Загафгазијанын, о чүмләдән Азәрбајчанын Русијанын тәркибинә дахил олдуғу дөврүн тарихи һадисәләри илә әлагәдар, әдәби дөврүн тәләбинә чаваб верән јерли дијаршүнаслыг материалларындан дүзкүн истифадә тәдрисин сәмәрәлилијини артырмагла бәрабәр бу бирләшмәнин мүтәрәгги әһәмијјәтинин даһа конкрет шәкилдә ишыгландырылмасына көмәк едир.

IX синифдә әдәбијјат програмында 3 ичмал верилир. Илк ичмал XIX әсрин биринчи јарысында, икинчи ичмал әсрин икинчи јарысында, сон ичмал исә XX әсрдә (1900-1917) Азәрбајчан әдәбијјаты, дөврүн мәдәни вә әдәби әлагәләри һаггында шакирдләрә мүхтәсәр мә'лумат верир. Бу ичмалларда шакирдләрә Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәсинин Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләринин инкишафында ролу, бу дөврдә әдәбијјатда габагчыл идејаларын даһа да күчләнмәси, әсрин икинчи јарысында әдәби әлагәләрин артмасы, рус классикләринин әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәси һаггында мә'лумат вермәк тәләб олунур.

Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләринин кетдикчә даһа да артмасы, рус классикләринин әсәрләриндән тәрчүмәләрин чохалмасы һаггында мә'луматы зәнкинләшдирмәк мәгсәди илә вә јахуд М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»нын тәдрисиндә М. Ф. Ахундов илә о дөврдә Гафгаза сүркүн едилмиш декабрист јазычы Бестужев Марлински арасында јахын достлуг әлагәләринә аид материаллардан истифадә етмәк олар. Дөврүн бу ики бөјүк шәхсијјәти арасында јаранан достлуг садә достлуг чәрчивәсиндән чыхараг, мәсләк, әгидә достлуғуна чеврилмишдир. 1837-чи илдә чар һөкумәтинин әли илә гәтлә јетирилән А. С. Пушкинә М. Ф. Ахундовун јаздығы «Шәрг поемасы» һәмин илдә «Московски наблјудател» журналынын 11-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур. Бу әсәрин рус дилиндә тәрчүмә едилмәсиндә вә јухарыда көстәрилән журнал васитәсилә рус охучуларына чатдырылмасында Бестужев Марлинскинин бөјүк ролу олмушдур.

Әсрин 50—60-чы илләриндә М. Ф. Ахундовун рус ичтимаи фикри илә сәсләнән ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи көрүшләри бүтүн Јахын Шәргдә кениш јајылмышдыр. Бу мүтәрәгги көрүшләрин мәһз Азәрбајчанда мејдана кәлмәси тәсадүфи һал дејилдир. Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы кими тарихи бир һадисә бунун үчүн ән әлверишли зәмин јаратмышды. Бу тарихи әдәби фактлар барәдә бәһс едиләркән о заман Гафгазда вә Бакыда чап олунмуш гәзет вә журнал нөмрәләриндән дә истифадә етмәк мәсләһәтдир.

XX әсрә аид хүласәдә 1905-чи ил ингилабынын Азәрбајчан ичтимаи һәјатына вә әдәбијјатына тә'сири, Азәрбајчанын сосиал фикриндә маарифчи-демократизмдән—ингилаби-демократизмә вә ингилаби-демократизмдән—сосиалист ингилабына доғру инкишафы шәрһ едәркән јерли дијаршүнаслыг материаллары ичәрисиндә әдәби дијаршүнаслыг даһа зәнкиндир. Бурада халгларын гәдим достлуғуну әкс етдирән дијаршүнаслыг материаллары да мәктәблиләрин бејнәлмиләл тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнаја биләр.

1905—1907-чи илләрдәки әзәмәтли ингилабы чыхышлар, сонракы јени ингилаби јүксәлиш илләри Русија әһалисинин көзүнү ачды. Ингилаб Русијанын бүтүн милләтләриндән олан зәһмәткешләри ичтимаи һәјата вә мүбаризәјә чәлб етди. Синфи мүбаризәнин сон дәрәчә кәскинләшмәси чохмилләтли Русијанын ән кениш күтләләри үчүн әсл тәрбијә мәктәби олду. Кетдикчә күчләнән ингилаб далғаларынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә 1905-чи илдә чар һөкумәти Гафгазда мәнфур милли дүшмәнчилик сијасәтинә әл атды. Әсрләрдән бәри меһрибан бир аиләдә гапыбир јашајан Азәрбајчан вә ермәни халглары арасында нифаг салды. Һәр ики халгын зијалыларынын габагчыл дәстәси бу сијасәтин мүртәче маһијјәтини ифша едир, халглары бирлијә чағырырды. Бу илләр болшевикләр партијасы халгын көзүнү ачыр, Азәрбајчан вә ермәни милләтчиләринин әксингилаби сијасәтини халга, күтләјә изаһ едирди. 1905-чи илдә болшевик мәтбуаты илә јанашы демократик мәтбуат, әдәбијјат да чох бөјүк ишләр көрдү. Демократик руһлу гәзет вә журналлар халглар арасындакы әдавәти арадан галдырмагда чидди фәалијјәт көстәрди. Хүсусән һәр ики халгын ән јахшы оғуллары бәдии сөзүн гүдрәтиндән истифадә едиб, халглары гардашлыға, бирлијә чағырырдылар.

Һәмин илләрдә дөврүн танынмыш шәхсијјәтләриндән олан көркәмли дарвинист алим Һәсәнбәј Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә халглар достлуғуна һәср олунан публисист мәгаләләр дәрч етмишдир. Зәрдаби халга мүрачиәтлә достлуғун әһәмијјәтини изаһ едир, ермәни вә Азәрбајчан халглары арасында салынан әдавәтин арадан галдырылмасына чалышырды. Демократик журнал олан «Молла Нәсрәддин», еләчә дә Бакыда ики сәһифәси Азәрбајчан, ики сәһифәси ермәни дилиндә нәшр едилән сағлам мәфкурәли «Дә'вәт—Гоч» (Гоч ермәни дилиндә дә'вәт, чағырыш демәкдир—З. Ә.) гәзетиндә дә милли әдавәт төрәдәнләр ифша олунур вә халглары бирлијә дә'вәт едән мәгаләләр дәрч едилирди. Көркәмли әдәбијјатшүнас вә маарифчи Фирудинбәј Көчәрли гәзетин 1906-чы ил ијул (№ 17) нөмрәсиндә јазырды: «Кәрәк она (чар һөкумәтинә — З. Ә.) алданмајаг, әксинә ону арадан көтүрмәјә чалышаг,... јалныз бу јолла биз өзүмүзү дүзәлдәр вә һәгигәти тапарыг... әкәр бирләшсәк, бөјүк бир гүввә јарадарыг». Јенә һәмин һадисәләрлә әлагәдар Бакыда нәшр олунан «Каспи» гәзетиндә М. Горкинин «Гафгаз һадисәләри» адлы мәктубу нәшр олунмушдур.

Ингилаби сатиранын баниси, бејнәлмиләлчи М. Ә. Сабир 1906-чы илдә өз мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'рини јазды. Мүсәлман вә ермәни вәтәндашларына мүрачиәтлә гәләмә алынан, бејнәлмиләлчилијин классик ифадәси олан бу ше'р одлу чағырыш олду.

IX синифдә ичмал, «Бејнәлмиләл», јахуд X синифдә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесинин тәдриси заманы көстәрилән гәзет вә журналлардакы мәгаләләр, сәнәдләр дијаршүнаслыг материаллары кими чох гијмәтлидир. Одур ки, һәмин гәзет вә журналлардакы мәгаләләрин фотосурәтини әлдә едиб нүмајиш етдирмәк вә мәзмуну илә шакирдләри таныш етмәк фајдалыдыр.

1907-чи илдә «Мүфәттиш» комедијасы Азәрбајчан дилиндә Бакыда милли театр сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Бу тамаша илә бағлы бир сыра фотошәкилләр, афиша вә с. мөвчуддур. 1909-чу илдә Н. В. Гоголун анадан олмасынын 100 иллијиндә Чәлил Мәммәдгулузадә хүсуси мәгалә јазмыш вә «Молла Нәсрәддин» журналынын 1909-чу ил 5 апрел тарихли нөмрәсиндә дәрч етмишдир.

Н. В. Гоголун һәјат вә јарадычылығы, јахуд «Мүфәттиш» әсәринин тәдриси просесиндә мүәллим белә дијаршүнаслыг материалларына мүрачиәт едә биләр. Журналын һәмин нөмрәси вә јахуд Ч. Мәммәдгулузадәнин китабына (Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар. Бакы, АДУ нәшријјаты, 1961, сәһ. 334) дахил едилмиш һәмин мәгаләнин мәзмуну илә шакирдләри таныш едиб, Гоголун Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафындакы ролуну шәрһ етмәк олар. Әсәрин тамашаја гојулмасына аид сәнәдләрин әлдә едилмәсинә дә чәһд көстәрмәк мәсләһәтдир.

IX синифдә програмда Н. В. Гоголун јарадычылығы илә әлагәдар

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

онун Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафына тә'сири һаггында мә'лумат вирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, XIX әсрдә, Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилдији дөврдә рус әдәбијјаты дүнјанын ән габагчыл әдәбијјатларындан бири кими шөһрәт газанмыш вә дүнја мәдәнијјәтинин бүтүн габагчыл хадимләринин диггәтини чәлб етмишдир. Бу бирләшмә габагчыл рус маарифчи-демократик јазычылары арасында мөһкәм әгидә вә мәсләк достлуғунун мөһкәмләнмәсинә әлверишли зәмин јаратды. Рус демократик мәдәнијјәти Азәрбајчан мәдәнијјәтинин дөврүн тәләбләри сәвијјәсинә галхмасына, Азәрбајчан ичтимаи фикринин инкишаф истигамәтинә мүстәсна тә'сир көстәрди. «...рус демократик мәдәнијјәти мүвәффәгијјәтлә инкишаф едиб, Азәрбајчанда ичтимаи фикрин инкишафына истигамәтверичи тә'сир көстәрди» (Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасынын 150 иллији, Бакы, 1964, сәһ. 4). Азәрбајчан халгынын һәјатында, ичтимаи фикир тарихиндә габагчыл рус демократик фикринин мүстәсна дәрәчәдә тә'сири инкаредилмәз бир һәгигәтдир. Лакин бу һеч дә әдәби тә'сирин биртәрәфли олдуғу, милли әдәбијјатларын тә'сирсиз галдығы демәк дејилдир.

В. И. Ленин јазырды: «Нә гәдәр ки, мүхтәлиф милләтләр бир дөвләтдә јашајыр, онлар игтисади, һүгуг вә мәишәт характерли милјон вә милјард телләрлә бир-биринә бағлы олур» (В. И. Ленин. Әсәрләри, чилд 19, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 534).

Әдәбијјатшүнаслыг өјрәдир ки, әдәби әлагәләр гаршылыглы олмуш, әдәбијјатларын инкишаф едиб зәнкинләшмәсиндә һәмин әлагәләр мүһүм рол ојнамышдыр. «Һеч бир милли әдәбијјат ајры-ајры халгларын әдәбијјаты илә гаршылыглы, чанлы вә јарадычы тә'сирдән кәнарда инкишаф етмәмишдир» (Г. И Ломидзе, ССРИ халглары әдәбијјатынын гаршылыглы тәдгиги проблемләри, Москва, 1960, сәһ. 37).

XIX әсрдә јашамыш Азәрбајчан шаири Гасым бәј Закир сатирасынын мәзмунча рус сатирасы илә чох јахын олмасынын сәбәбини изаһ едәркән академик Мәммәдчәфәр Чәфәров јазыр: «Бир халгын габагчыл ичтимаи-әдәби фикринин дикәр бир халгын габагчыл әдәби фикри илә сәсләшмәсини садәчә мүәјјән әдәби вә ја елми әсәрләрин тә'сири илә мәһдудлашдырмаг мүмкүн дејилдир. Тарихин мүәјјән дөврләриндә халгларын ичтимаи фикриндә, һәмчинин әдәбијјатында сәсләнмәсини тарихи шәраит өзү һазырлајыр вә анчаг бундан сонра әдәби тә'сир башлајыр вә бу сәсләшмәни даһа да дәринләшдирир, мөһкәмләндирир. Һаггында бәһс етдијимиз дөврдә (XIX әсрдә— **З. Ә.**) чаризм үсул идарәсинин зүлмүнү, бу зүлмүн ағырлығыны рус халгы кими, Азәрбајчан халгы да өз үзәриндә һисс едирди. Русијанын мәнафеләринин бөјүк мүдафиәчиләри олан Грибоједовлар, Гоголлар, Шедринләр бу јарамаз гурулушун фомусовларыны, молчалинләрини, хлестаковларыны, дмухановскиләрини ифша етмәли олдуглары кими, Азәрбајчан Закирләри дә конкрет шәраитдә ејни паразитләри ифша етмәли олурлар» (М. Чәфәр, Азәрбајчан-рус әдәби әлагәләр тарихиндән, Бакы, Азәрнәшр, 1964, сәһ. 24). Дијаршүнаслыг материалларындан истифадә заманы әдәбијјатшүнаслығын бу мүһүм чәһәтләри унудулмамалыдыр.

Јухарыда гејд едилдији кими, һәлә XX әсрин әввәлләриндә М. Горкинин јарадычылығы Азәрбајчан ичтимаијјәтинин диггәтини өзүнә чәлб етмишди. 1908-чи илдә «Бакинскиј рабочиј» гәзетиндә Бакы фәһләләринин бөјүк пролетар јазычысына ачыг мәктубу дәрч едилмишдир. Бакыда нәшр олунан «Современнаја жизн» журналы 1911-чи илдә М. Горкинин јарадычылығына, «Ана» романына чох јүксәк гијмәт вермишдир. М. Горки өзү 3 дәфә Бакыда олмушдур. М. Горки Азәрбајчанын бир сыра јазычылары илә (С. Рүстәм, С. Вурғун, Ч. Чаббарлы вә башгалары) шәхсән таныш олмушдур. Бу чүр мараглы материаллардан даһа кениш истифадә етмәк олар.

Ону да әлавә едәк ки, јалныз бу гәзет вә журналлары әлдә едиб, нүмајиш етдирмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр онларын мәзмуну илә таныш олсунлар. Мә'лумдур ки, һаггында бәһс етдијимиз гәзет вә журналлар әрәб әлифбасы илә нәшр едилмишдир. Әрәб әлифбасыны билмәјән мүәллимләр мүхтәлиф јолларла һәмин материалларын мәзмунуну шакирдләрә чатдыра биләрләр. Бу ишдә «Азәрбајчан вә рус халгларынын бөјүк достлуғу» адлы ики чилдлик, ајры-ајры јазычыларын әсәрләринин там күллијјаты, алимләримизин тәдгигат әсәрләри вә с. көмәк едә биләр.

Совет дөврүнүн дијаршүнаслыг материаллары, ССРИ, хүсусән рус вә Азәрбајчан халглары, рус вә Азәрбајчан јазычыларынын әлагәләринә, достлуғуна аид дијаршүнаслыг материаллары истәнилән гәдәрдир. Белә әдәби дијаршүнаслыг материалларынын әлдә едилмәси ишинә шакирдләри чәлб етмәк вә ондан сәмәрәли истифадә етмәк гаршыда дуран мүһүм вәзифәләрдән бири олмалыдыр.

Мәктәблиләрин елми-атеистик тәрбијәсиндә дә дијаршүнаслыг материалларындан истифадә етмәк олар.

Ҝлассик әдәбијјатымызда динлә мүбаризә мүһүм јер тутур вә орта мәктәб програмында белә әсәрләрин тәдрисинә кениш јер верилир. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјеси, Н. Нәримановун «Баһадур вә Сона» әсәринин тәдрисиндә, синифдәнхарич тәдбирләрдә јерли дијаршүнаслыг материаллары әлдә етмәк вә ондан мәгсәдјөнлү истифадә етмәк лазымдыр.

Бакынын 7 нөмрәли мәктәби М. Раһимин, 54 нөмрәли мәктәби А. Шаигин, 161 нөмрәли мәктәби Ч. Чаббарлынын адыны дашыјыр. Бу мәктәбләр јазычыларын аилә үзвләри, гоһумлары вә тәдгигатчылары илә сых әлагә сахлајыр. Һәр ил мәктәбләрдә мүхтәлиф мөвзуларда көрүшләр кечирилир. Белә тәдбирләр нәтичәсиндә топланан материаллардан әдәбијјат дәрсләриндә кениш истифадә олунур. Јахшы олар ки, ајры-ајры јазычыларымызын, хүсусән совет дөврүндә јазыб јарадан классикләримизин, о чүмләдән, Һ. Чавид, С. Вурғун, М. Мүшвиг, вә б. адыны дашыјан мәктәбләримиз һәмин јазычыларла әлагәдар дијаршүнаслыг материаллары топласынлар. Бүтүн бунлар һәм дә кәләчәк нәсилләрә ән гијмәтли һәдијјә олар.

Сов.ИКП МҠ-нын «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»нин практик һәјата кечирилдији бир дөврдә бу түкәнмәз хәзинәдән, елми-методик вә педагожи бахымдан әсасландырылмыш гајдада истифадә мүһүм вәзифә кими гаршыда дурмалыдыр. Лакин мушаһидәләр көстәрир ки, мәктәбләримизин бир чохунда, үмумијјәтлә, дијаршүнаслыгдан истифадә олунмур, шакирдләри бу мараглы тәдгигат ишинә чәлб етмәк үчүн тәшәббүс көстәрилмир вә јахуд мәктәбдә материал олдуғу һалда ондан истифадә олунмур.

Сов.ИКП МҠ-нын апрел (1984-чү ил) пленумунда Сов.ИКП МҠ-нын Баш катиби Ҝ. У. Черненко демишдир: «Бу күн бүтүн тәдрис просеси әввәлләрә нисбәтән хејли артыг дәрәчәдә дүнјакөрүшү мәзмуну дашымалыдыр. Дәрс програмларыны јығчамлашдыраркән, јени мүкәммәл дәрсликләр јарадаркән онлары идеја чәһәтдән јүнкүлләшдирмәк, тәдрисин елми сәвијјәсини ашағы салмаг олмаз. Мәктәбин борчу шакирдләрдә марксизм-ленинизм инамы, мүстәгил јарадычы тәфәккүр габилијјәти формалашдырмагдан, социалист Вәтәнинин мүгәддәраты үчүн онларын мәс'улијјәт һиссини күчләндирмәкдән вә әлбәттә, бизә јабанчы олан бахышлара вә адәтләрә гаршы мөһкәм иммунитет ашыламагдан ибарәтдир».

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Мәктәблиләрдә марксизм-ленинизм инамы, мүстәгил, јарадычы тәфәккүр габилијјәти формалашдырмагда, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едилмәсиндә, мөвзунун тәләбиндән ирәли кәлән дәрси лүзумсуз, һәддән артыг материалларла јүкләмәмәк шәртилә әдәби дијаршүнаслыг материалларындан бачарыгла истифадә етмәк, бу саһәјә диггәти артырмаг лазымдыр.

Мүәллимләр шакирдләрин мүстәгил јарадычылыг вә тәдгигатчылыг габилијјәтләринә хидмәт едән бу марагды ишә шакирдләри чәлб етмәли вә тә'лим просесиндә дијаршүнаслыг материалларындан истифадәјә хүсуси фикир вермәлидирләр

Һазырда өлкәмиздә халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, халг маарифинин идарәетмә системи дә һәртәрәфли тәкмилләшдирилир. Игтисади фәалијјәтин јени форма вә методлары мүәјјән едилир, ахтарылыр. Бүтүн бунлара, шүбһәсиз, мәктәб директору педагожи коллективин тәшәббүскарлығыны вә јарадычылығыны даһа да кенишләндирмәклә наил ола биләр. Белә ки, мәктәб рәһбәрләри дијаршүнаслыг материалларынын топланмасына, бу марагды ишин дүзкүн тәшкилинә нәзарәт етмәли, мәктәбдә чанлы дијаршүнаслыг музејинин јарадылмасына тәшәббүс көстәрмәлидирләр. Јерли халг маариф органлары, онларын метод-кабинетләри педагожи коллективләрә бу ишдә әмәли көмәк етмәји унутмамалыдырлар.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, вахтилә РСФСР Педагожи Чәмијјәти Свердловск шәһәриндә «Әдәби дијаршүнаслыг шакирдләрин коммунист тәрбијәси васитәси кими» мөвзусунда мүшавирә кечирәркән Бакынын 148 вә 198 нөмрәли мәктәбләринин әдәбијјат мүәллимләри Лејла Бөјүкаға гызы, Т. Бородина өз иш тәчрүбәләри, бу сәтирләрин мүәллифи исә республика мәктәбләриндә әдәби дијаршүнаслыг материалларындан истифадә мәсәләләринә аид мә'рузә етмишдир. Республикамызын ајры-ајры мәктәбләринин бу саһәдәки ишләри динләјичиләрин бөјүк марағына сәбәб олмушдур.

Бизчә, Республика Педагожи Чәмијјәтинин белә тәдбир кечирмәсинин мүәллимләримизә бөјүк фајдасы олар. Мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтунун јерләрдә семинарлар кечирмәк, ихтисасартырма курсларында дијаршүнаслыгла әлагәдар көрүләчәк ишләрлә бағлы мүәллимләрә әмәли көмәклик көстәрмәк вахты чатмышдыр.

Биз әминик ки, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији мәктәб дијаршүнаслығынын даһа да јахшылашдырылмасы үчүн тә'сирли тәдбирләр көрәчәкдир.

Г. Закирин бәдии дилинин өјрәдилмәси мәсәләләринә даир

Сүлејман ҺҮСЕЈНОВ

филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына Азәрбајчан ДБТИ-нин баш мүәллими

Орта мәктәбин әдәбијјат програмында XIX әсрин биринчи јарысында өз лирик вә сатирик әсәрләри илә әдәбијјат тарихимиздә тәнгиди реализмин вә ичтимаи сатиранын әсасыны гојан Гасым бәј Закирин (1784—1857) јарадычылығына кифајәт гәдәр јер верилмишдир. VI синифдә шаирин «Тысбаға, гарға, кәсәјән вә аһу» тәмсили тәдрис олунур. Програм үзрә бир саат ше'рин охусуна вә мәзмуну үзәриндә ишә, бир саат да онун дили, бәдии хүсусијјәтләри вә гурулушунун өјрәдилмәсинә вахт ајрылыр. IX синифдә исә шаирин һәјат вә јарадычылығы кениш шәкилдә өјрәдилир; «Дурналар» гошмасы, «Кечди нөвбәти-зимистан» кәрајлысы вә «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасынын тәдрисинә 6 саат вахт ајрылыр. Програмда тәләб олунур ки, мүәллим бу ше'рләрин бәдии хүсусијјәтләриндән, шаирин бәдии васитәләрдән истифадә етмәк бачарығындан кениш шәкилдә бәһс ачсын. Һәр бир ше'ри тәһлил етмәјин әсас мәгсәди шакирдләрә әсәрин бәдии көзәллијини дәрк етдирмәк, ана дилимизин түкәнмәз сөз хәзинәсиндән шаирин нә дәрәчәдә вә нечә мәһарәтлә истифадә етдијини көстәрмәкдән ибарәтдир.

Мә'лумдур ки, мөвчуд програма әсасән шакирдләр Азәрбајчан дили фәнниндән һәлә IV синифдән сөзүн әсас вә мә'чази мә'насы, синонимләр, антонимләр, омонимләр, ихтисас сөзләри, диалектизмләр, алынма сөзләр, архаизмләр, неолокизмләр вә фразеоложи бирләшмәләр һаггында мүәјјән биликләрә јијәләндикләри үчүн бәдии әсәрләрин дилинин тәһлилиндә бир о гәдәр дә чәтинлик чәкмирләр. Буна көрә дә истәр VI синифдә «Сәдагәтли достлар һаггында» тәмсилини, истәрсә дә IX синифдә «Дурналар», «Кечди нөвбәти-зимистан», «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» ше'рләрини тәдрис едәркән онларын дили—лексик тәркиби үзәриндә мүвафиг иш апармаг имканындан истифадә едилмәси мәгсәдәујғун вә фајдалыдыр.

Гасым бәј Закир әдәбијјат тарихимиздә лирик вә сатирик шаир кими, бир тәрәфдән һәгиги вә үлви мәһәббәти, инсанын дахили аләмини, онун тәмиз дујғуларыны тәрәннүм етмиш, дикәр тәрәфдән исә дөврүндәки ганунсузлугларын, һәрчмәрчлијин күндән-күнә артдығыны, чар чиновник вә мә'мурларынын өзбашыналығыны, рәијјәтә едилән дөзүлмәз зүлмү тәсвир етмиш, чар режиминдәки ағыр веркиләри, һагсызлыглары вә сојғунчулуғу ачы күлүшлә гамчыламышдыр. Шаир тәбиәт вә чәмијјәт һаггындакы фикирләрини, өз дахили һиссләрини, бәшәри вә һуманист идејаларыны вермәк үчүн ше'римизин бүтүн формаларындан бачарыгла истифадә етмишдир. Г. Закирин бәдии ирси һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг үчүн дәрслик мүәллифләри бу фикри әсас тутараг VI синифдә шаирин тәмсилләриндән, IX синифдә исә гошма, кәрајлы вә сатираларындан нүмунәләр вермишләр. Идејасына, мәзмун вә формасына көрә диггәти чәлб едән һәмин ше'рләр шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини изаһ етмәк бахымындан чох әлверишлидир.

Бу бир һәгигәтдир ки, бәдии әсәрдә јүксәк ифадәлилик вә образлылыг онун хәлгилијиндә, садә вә ајдынлығында, јығчамлыг вә биткинлијиндә, аһәнкдарлығында вә с. өз тәчәссүмүнү тапыр. Бу чәһәтдән адларыны чәкдијимиз ше'рләрин

CamScanner ilə tarandı

Scanned with CamScanner

лүғәт тәркиби фонетик, орфоепик вә лексик-үслуби рәнкарәнклији бахымындан диггәти даһа чох чәлб едир. Закир сөзләрин мә'налары илә тәләффүзү арасында аһәнкдарлыг јаратмаг вә беләликлә, ше'рләринин даһа тә'сирли, даһа хәлги олмасына хүсуси диггәт јетирмишдир. Шаир јерли колорити вермәк, јашадығы мүһитин, дөврүн фәрдиләшдирилмиш нитгини олдуғу кими чанландырмаг үчүн өз әсәрләриндә данышыг дили үнсүрләринә кениш јер вермишдир.

Мәсәлән:

Нечүн рәһмин кәлмәз мән биһәваја.
Деди: **Өзүз** билин, **ихтијарыз** вар.
Бир јаһа баханда гоһуму **саки.**

Закирин әсәрләриндә сәсләрин әвәзләнмәси һадисәсинә тез-тез раст кәлирик. Бу, **бир** тәрәфдән шаирин халг данышыг тәрзинә үстүнлүк вердијини, дикәр тәрәфдән исә онун һеча, вәзн, гафијә хатиринә мүәјјән дәјишикликләр апардығыны көстәрир. Конкрет фактлара диггәт јетирәк. Шаирин әсәрләриндә фе'лин арзу формасынын һекајә вә рәвајәти букүнкү әдәби тәләффүз нормаларына ујғун шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән:

Ағ үзүнә сијаһ зүлфү **дүзејдим,**
Әл узадыб јаха бәндин **үзејдим,**
Һајыф ола, бир гол-бојун **кәзејдим.**

Закир өз ше'рләриндә чанлы данышыг дилинин фонетик һадисәләриндән, хүсусијјәтләриндән кениш истифадә етмишдир. Бу, онун поезијасына хүсуси ахычылыг, мусигилик, ифадәлилик кәтирмишдир.

Мәсәлән:

Елә наһу нәмәк дурсун **көзнүзә.**
Онун әнчамыны јахшы **билләм** мән.
Бир ләһзәдә бәндин парә **гыллам** мән
Мән **оллам** торбаны јыртмаға
мәшғул.

Көрүндүјү кими, сон мисраларда **биләрәм, гыларам, оларам** сөзләриндәки а, ә саитләри дүшмүш, ассимилјасија һадисәси нәтичәсиндә р самити (л) илә әвәз олунмушдур. Үмумијјәтлә, данышыг дилинә хас олан ассимилјасија һадисәси Закирдә өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир:

Бизим башымызда **чаттады** чанаг.
Демәсинләр киши хамдыр, **аннамаз.**
вә с.

Мә'лумдур ки, тәкрирдән мәһарәтлә вә дүзкүн истифадә бәдии дили гүввәтләндирир, фикри ифадәли, емосионал едир, тәсвир олунан просес вә ја һадисәни тә'сирли шәкилдә охучуја чатдырмагда мүһүм рол ојнајыр. Закирин дилиндә тәсадүф етдијимиз синтактик фүгурлардан бири дә мәһз тәкрирдир. Мәсәлән:

Јетәр олду өмүр башә, **јетмәди,**
Әлим зүлфү-пәришанә, ај мәдәд.
Јыхылана гаидәдир, адәтдир,
Дајаг олан кәсә һәгг олур **дајаг.**

Закирин әсәрләринин бәдиилијини артыран васитәләр сырасында бәдии нида вә суаллар да аз әһәмијјәт кәсб етмир. Бу тәсвир васитәләри онун ше'рләринә хүсуси експрессивлик кәтирир:

Јохса данышырсыз дилбәр сөзүнү,
Верибсиниз нә баш-баша,
дурналар?!
Сөјләдиләр бу нә ишди, аннамаз?
Биз гачаг, галасан аралыгда сән!

Фонетик имканлары чәһәтдән бәдии дил, хүсусән ше'р дили үчүн һәдсиз дәрәчәдә әлверишли олан Азәрбајчан дили шаир вә јазычыларымыза һәгиги сәнәт нүмунәләри јаратмагда кениш имканлар верир. Сәсләрин мә'на чаларлығындан истифадә ше'рин аһәнкиндә вә мусигили олмасында мүһүм амил сајылыр. Бу һалы дујан шаирләр һәмишә мә'на илә сәсләнмә арасында аһәнкдарлыг јаратмаг үчүн фонетик-үслуби һадисәләрә мүрачиәт етмәли олурлар. Белә һадисәләрдән бири дә аллитерасијадыр ки, Закирдә тәсадүфи сәчијјә дашымајыб поетик-үслуби рола маликдир. Мә'лумдур ки, аллитерасија (сөзләрин тәркибиндәки самитләрин ејни вә ја јахын олмасы) һадисәси ше'рин аһәнкиндә мүһүм рол ојнајыр. Закир

CamScanner ilə taranıb

бә'зи ше'рләринә хүсуси ритм вә мусигилик кәтирмәк үчүн бу вә ја дикәр бир сәсин аһәнкчә ујғунлашмасындан мәһарәтлә истифадә етмишдир:

Ејшү-нушә мәшғул иди битәшвиш.
Муровлар олублар өгрүјә ортаг..
Та инки ешитди вәфати-чанан,
Чанан-чанан дејиб о да верди чан.

Сон бејтдә Закир **накам ашигин** өлүмүнү ешидән гызын дахили һиссини, онун иниилти вә сызылтысыны, кирјан-кирјан ағламасы вә һычғырығыны вермәк үчүн ч, н сәсләринин вә **ан** сәс бирләшмәсинин аллитерасијасындан истифадә етмишдир.

Дәрслик мүәллифләри шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алараг Закирин VI синифдә кечилән тәмсилини редактә етмиш, имкан дахилиндә Азәрбајчан сөзләри һесабына хејли садәләшдирмишләр. Буна бахмајараг, ше'рдә јенә мүәјјән мигдарда аз анлашыглы вә һал-һазырда үмумхалг дилиндә ишләдилмәјән сөзләр вар. Һәмин сөзләрин мә'насыны шакирдләрә илк оху просесиндә изаһ етмәк мәсләһәт көрүлүр. Кичик бир нүмунә:
Мәкәр ки, кәләндә сәјјади-пүрфән
Биз гачаг, галасан аралыгда сән?
О да бизә ола әлаһиддә дағ,
Кәрәкди дүбарә чалаг әл-ајаг.

Бурада шакирдләр үчүн гисмән анлашылмаз олан сөзләр **сәјјад, пүрфән, әлаһиддә вә дүбарә** сөзләридир (сәјјад овчу, пүрфән һијләкәр, әлаһиддә башга, ајры, дүбарә исә тәзәдән демәкдир).

Шакирдләри баша салмаг лазымдыр ки, Закир кечән әсрин биринчи јарысында јазыб-јаратдығы үчүн онун әсәрләриндә ишләнән бә'зи сөзләр индики дөвр үчүн архаикләшмишдир, демәк, архаизмләр сырасына кечмишдир. Мәсәлән **гылмаг** (етмәк): «Бир ләһзәдә бәндин парә **гыллам** мән»; **јашынмаг** (кизләнмәк); «**Јашынмаг** гәсдилә доланыр һәр јан»; дәхи (даһа да):—«Һәм дәхи һәгарәт көзилә, зинһар; Бахыб бир адәмә ејләмә инкар».

Закирин дилиндә һәмчинин елә сөзләрә дә тәсадүф олунур ки, бунлар өз әввәлки формаларыны сахламаларына бахмајараг, мә'налары көһнәлмишдир. Мәсәлән, белә бир бејтә диггәт јетирәк: «Һәр мешәјә **күман** апарма бошдур, Худбинлик **кишијә** нә кари-хошдур». Бурадакы **киши** сөзү адам, инсан мә'насында ишләнмишдир, инди исә бу сөз, әсасән, чинс билдирир.

Закирин әсәрләриндә архаикләшән шәкилчиләрә дә тәсадүф едирик: «Бары о вилада **олкил** көз-гулаг», «Пишләнкә **салыбан** гурду бадалаг», «Сән **көркилән** зән әһлинин һавасын». Мүасир дилимиздә **-кил, -ыбан, -килән** шәкилчиләри архаик һесаб олунур.

Закирин әсәрләриндә Гарабағ шивәләринә мәхсус елә сөзләр вар ки, бунлар әксәр рајонлар үчүн анлашыглыдыр. Белә сөзләрин мә'наларыны шакирдләрин өзләри дә ајдынлашдыра биләрләр. Мисаллар: **чашмаг** (јанылмаг): «Сүрбәниз дағылыб **чаша,** дурналар»; **чатламаг** (сынмаг): «Бизим башымызда **чаттады** чанаг»; **начаг** (хәстә): «Тез өлсә өвладыр, дирилмәз **начаг».** Шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, шаир јерли колорити вермәк вә үслуб мүхтәлифлији хатиринә диалектизмләрә мүрачиәт етмәли олмушдур.

Ше'рләрин дилини тәһлил едән мүәллим бу ше'рләрдә ишләнилмиш синоним **(мәкан-вәтән, сәбр-гәрар, гарға-заг сичан-кәсәјән-муш, овчу-сәјјад** вә с.), омоним **(күн-1)** күнәш мә'насында: «Тутуб әл-ајағын бағлајыб мөһкәм, Атыб **күнә** гаршы, өзү кедиб һәм». 2) **күндүз** мә'насында: Иттифағән, бир күн кәлмәјиб аһу»; парә—1 гәдәр, аз мә'насында «Бир парә наләву шивән етдиләр», 2) кәсик, гырыг мә'насында «Бир ләһзәдә бәндин парә гыллам мән»; доланмаг — 1) јашамаг мә'насында: «Сәјјадын өнүндә долан бир сәјаг»; иттифаг —1) бә'зән, тәк-тәк һалларда мә'насында: «Јүздә бири јахшы олур иттифаг», 2) бирлик, сөзү бир олма мә'насында: «Заһирдә иттифаг, батиндә нифаг» вә с.), антоним јајлаг-аран, заһир-

Scanned with CamScanner

батин, учуз-баhа вә с. (фразеоложи бирләшмәләр (ешг атәши, даша дөнмәк, дырнаг илишдирмәк, кнјаз јатағы вә с.) вә башга нөв сөз групларындан, онларын ишләнмә мәгамларындан кениш бәhс ача биләр.

Закирин јарадычылығы халг әдәбијјаты илә гырылмаз телләрлә бағлыдыр. О, фразеолокизмләрдән, аталар сөзү, зәрбү-мәсәл, афоризм, hикмәтли сөз, бајаты вә рәвајәтли ифадәләрдән күллү мигдарда истифадә сајәсиндә ше'рләринин даhа анлашыглы, охунаглы олмасына вә халг ичәрисиндә кениш јајылмасына чалышмышдыр. Мәhз бу hесаба онун ше'р дили чанлы данышыг дилинә о гәдәр јахынлашмышдыр ки, шифаhи әдәбијјат нүмунәләриндән чох вахт сечилмир:

Галмышам көз јолда, көнүл интизар;
Әлбәт дағыдармыш күлли аләми,
Ағзындан сүд ији кәлән ики ушаг.
Бир парасын јазыб еләдим ирсал,
Бу шәрт илә нә диш билсин, нә
додаг.

Халг јарадычылығынын нәјә гадир олмасыны көзәл билән Закир даим бу мәнбәдән гидаланараг типик вә hәјати ифадәләр ишләтмиш, милли колорити өзүндә экс етдирән ифадә васитәләринә әсәрләриндә кениш јер вермиш, халг дили зәмининдән ајрылмамаға чалышмышдыр. Бүтүн бу чәhәтләр бир даhа көстәрир ки, XIX әср Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафында, онун үмумхалг данышыг дили hесабына зәнкинләшмәсиндә, hәмчинин Азәрбајчан әдәби дилинин сатира үслубунун формалашмасында бу бөјүк сөз устасы хүсуси мөвгејә маликдир.

Әдәбијјат тарихимиздә көркәмли шаир, маарифчи, Азәрбајчан әдәбијјатында ичтимаи сатиранын баниси, ашыг поезијасынын вариси вә давамчысы кими ад газанмыш Закир классик үслубда јаздығы ше'рләри илә Мәhәммәд Фүзули ше'ринин ән'әнәләрини давам етдирмиш, шифаhи халг јарадычылығынын тә'сири алтында гошма шәклиндә, hеча вәзниндә јаздығы ше'рләри илә XIX әср әдәбијјатымызда Молла Пәнаh Вагиф әдәби мәктәбинин көркәмли нүмајәндәси кими чыхыш етмиш, ашыг поезијасы илә классик поезија ән'әнәләрини әлагәләндирмәнин нүмунәләрини ирс гојмушдур. Шаирин халг ашыг ше'ри руhунда јаздығы сатирик ше'рләриндә дә садә дил вә үслуб, дүнјәви руh, никбин бахыш вә әhвали-руhијјә hакимдир. Халг дилиндән алынмыш вә ифадәләр исә бу ше'рләрин дилини садәләшдирмиш вә онлара тәравәт кәтирмишдир.

Гасым бәј Закирин јарадычылығына илк вә ән доғру гијмәт верән Мирзә Фәтәли Ахундов hәлә кечән әсрин орталарында јазырды ки, Закирин әсәрләри илә «инсан вәчдә вә зөвгә кәлир. Анчаг бунун әш'арыны охујанда динләјичи инана билир ки, ше'р вагеән ләззәтә баис олурмуш». Бөјүк драматургу белә нәтичәјә кәтирән Закирин естетик дәјәрли, ичтимаи мотивли ше'рләринин мәзмун вә форма, бәдии дил көзәллији, поетик зәнкинлијидир ки, онлары бу күн дә охунаглы едир, охучулара севдирир. Закирин өз садәлији, сәлислији, тәбиилији вә лиризминин дәринлији илә сечилән ше'рләри әдәбијјат тарихимиздә өзүнә елә бир шәрәфли мөвге газандырмышдыр ки, јаранма тарихиндән әср јарымдан чох бир вахт кечмәсинә бахмајараг јенә әввәлки тәзәлијини, hәмишәјашарлығыны вә јүксәк бәдии-естетик дәјәрини сахламагдадыр.

Шакирдләрин јарадычы јазыларындакы сәhвләрин тәснифи мәсәләсинә даир

Чимназ ӘЛИЈЕВА
Азәрб.ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Шакирдләрин јазыда бурахдыглары сәhвләри дүзкүн тәсниф етмәдән јазы ишләрини објектив гијмәтләндирмәк гејри-мүмкүндүр. Сәhвләр үзәриндә апарылан ишин еффективлији дә бундан чох асылыдыр.

Јазы ишләри илә әтрафлы танышлыг көстәрир ки, мүәллимләрин әксәријјәти сәhвләрин тәснифи илә бағлы мүхтәлиф нөгсанлара јол верир. Мәсәлән, орфографик, дурғу ишарәси вә грамматик сәhвләрдән башга, јердә галан бүтүн сәhвләри үслуби сәhв кими гејдә алырлар. Бә'зән мәнтиги, фактик вә грамматик сәhвләри дә үслуби сәhвләр сырасына дахил едирләр.

Тәдгигат көстәрир ки, бүтүн бу кими нөгсанларын баш вермәси бә'зи сәбәбләрдән ирәли кәлән мүәјјән чәтинликләрлә бағлыдыр.

Белә сәбәбләрдән бири лингвистик вә методик әдәбијјатда сәhвләрин тәснифи илә бағлы фикир мүхтәлифлијинин олмасындадыр.

Лингвистик вә методик әдәбијјатда сәhвләрә мүнасибәтдә бир нечә консепсија мөвчуддур.

Биринчи консепсијанын тәрәфдарлары нитгин hәм јазылы, hәм дә шифаhи формасында тәсадүф едилән бүтүн сәhвләри (фактик вә мәнтиги сәhвләрдән башга) нитг сәhвләри hесаб едирләр.

Икинчи консепсијанын тәрәфдарлары нитг сәhвләри ады алтында лексик, фразеоложи вә үслуби сәhвләри нәзәрдә тутурлар.

Дилчиләрдән бә'зиләри исә функсионал үслубларла әлагәдар сәhвләри нитг сәhвләриндән (лексик, фразеоложи сәhвләрдән) фәргләндирмәји мәгсәдәујғун hесаб едирләр.

Мүшаhидәләр көстәрир ки, үчүнчү консепсија тәчрүбәдә өзүнә даhа чох бәраәт газанмышдыр. Методистләрин вә мүәллимләрин әксәријјәти мәhз бу консепсијанын тәрәфдарыдыр.

Дикәр сәбәб бә'зи сәhвләрин икили характер дашымасы илә әлагәдардыр. Јазы ишләриндә бә'зән елә сәhвләрә тәсадүф едилир ки, онларын фактик, мәнтиги, јахуд үслуби сәhв олдуғуну мүәјјән етмәк чәтин олур. Мәсәлән, «Инди минләрлә гадын hаким, профессор, алим, мүhәндис, али вә халг депутатлары вәзифәсиндә чалышырлар» чүмләсиндә шакирд мүхтәлиф характерли сәhвләрә јол вермишдир. hәмин сәhвләр икили характер дашыјыр; мәнтиги чәhәтдән јекчинс олмајан анлајышлар hәмчинс үзв кими садаландығындан нитгин мәнтигилик нормасы позулмуш вә мәнтиги сәhвә јол верилмишдир. Сөздән («вәзифәсиндә») дүзкүн истифадә олунмадығындан hәмин сәhви нитг сәhви дә hесаб етмәк олар.

Белә hалларда мүәллим көтүр-гој етмәли, шакирдин јазыда бурахдығы сәhвин hансы критеријаја д а h а ч о х у ј ғ у н к ә л д и ј и н и әсас тутмаға чалышмалыдыр.

Ф а к т и к с ә h в л ә р нитгин мәзмуну илә бағлы олуб, мүәјјән фактларын тәhриф олунмасы илә әлагәдар мејдана чыхыр. hәмин сәhвләр шакирдин тәсвир етдији hадисә hаггында тәсәввүрүнүн дајазлығындан, тәhлил етдији әсәрин мәзмунуну билмәмәсиндән ирәли кәлир. Мисаллар: 1) «Сәрчәләр, көјәрчинләр, гарғалар, сағсағанлар, ағачдәләнләр гышда башга өлкәләрә көчүб кедирләр». 2) «hәтта Ағамјан азәрбајчанлыларла, јә'ни Ејвазла гоhум олмаг истәјир». 3) «Тезликлә Гүдрәти Сарван кәндинә сәдр сечдиләр».

Биринчи чүмләдә шакирд гышда

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

hансы гушларын исти өлкəлəрə көчдүјүнү дəгиг билмəдијиндəн фактик сəhвə, јə'ни фикир сəhвинə јол вермишдир. Икинчи чүмлəдə исə «азəрбајчанлыларла» сөзү јеринə дүшмəјиб, чүнки Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдə» əсəринин гəhрəманы миллијјəтчə азəрбајчанлы јох, ермəнидир. Үчүнчү чүмлəдə «колхоз» сөзү əвəзинə, «кəнд» ишлəтмəклə шакирд факты тəhриф етмишдир.

Инша јазыларда тəсадүф едилəн фактик сəhвлəрдəн бир групу мүхтəлиф тарихи дөврлəрə аид hадисəлəрин, фактларын гарышдырылмасы илə бағлыдыр. Белə сəhвлəрə **ф а к т и к а н о х р о н и з м ə р** дејилир. Фактик анохронизмə аид бир нүмунəни нəзəрдəн кечирəк.

«Сəјавушун тутдуғу јол чар мə'мурларынын хошуна кəлир». Бу чүмлəдə илк бахышда heч бир сəhв көзə чарпмыр. Лакин сөhбəт Һ. Ҹавидин «Сəјавуш» əсəринин гəhрəманындан кетдији үчүн бурада «чар мə'мурлары» ифадəси сəhв ишлəдилмишдир; шакирд мүхтəлиф тарихи дөврлəрə, сијаси hакимијјəт формаларына мəхсус анлајышлары гарышдырмышдыр. Ахы əсəрдəки hадисəлəр Иранда, шаh сарајында, Русијада чаризм үсул-идарəсинин мөвҹуд олдуғу вахтдан чох-чох габагкы бир дөврдə ҹəрəјан едир.

Јазы ишлəриндə тəсадүф едилəн сəhвлəрдəн бир групуну **м ə н т и г и с ə h в л ə р** тəшкил едир. Бунлар мəнтиги тəфəккүр ганунларынын позулмасы нəтиҹəсиндə баш верир. Мəнтиги тəфəккүр ганунларына көрə бир чүмлəдə ејни објект hаггында бир-биринə зидд hөкм верилмəмəли, фикирлəр ардыҹыл шəhр едилмəли вə əсасландырылмалыдыр. Мисаллара диггəт јетирəк.

1) «Тарлаларда памбығы həм адамлар, həм дə памбыгјыған машынлар јығырлар». 2) «Бу əсəрдə кəнҹ нефтчилəрин меhрибанлығы, гајнар həјаты вə сəмимилији тəсвир едилмишдир».

Биринҹи чүмлəдə «адамлар» вə «машынлар» сəhв олараг јахын мə'налы мəфhумлар кими, јанашы ишлəдилмишдир. «Адамлар» сөзү əвəзинə, «əллə» кəлмəсиндəн истифадə едилсəјди, фикир мəнтиги ҹəhəтдəн дүзкүн оларды. Икинҹи чүмлəдə исə «гајнар həјаты» (даhа кениш мə'наны ифадə етдији үчүн) ифадəси «меhрибанлығы» сөзүндəн əввəл ишлəнмəлијди.

Башга бир мисал. 1) «Мəним Гурбана олан мүнасибəтим мүсбəтдир. Она көрə ки, о, Һаҹы Гулуја дејир, ај аға, бизим маашымызы артыр». 2) «Пајыз фəсли илин əн көзəл фəслидир, чүнки бу фəсилдə минлəрҹə көрпəлəр биринҹи синфə гəдəм гојурлар».

Бу мисалларда фикирлəр арасындакы сəбəбијјəт əлагəси јанлыш мүəјјəнлəшдирилмишдир. Белə ки, əввəлинҹи чүмлəдə Гурбанын ағадан маашынын артырылмасы hаггындакы хаhиши мүəллифин (шакирдин) она мүсбəт мүнасибəт бəслəмəсинин сəбəби кими верилмишдир. Икинҹи чүмлəдə исə шакирд пајыз фəслинин көзəллијини тəбиəтдəки дəјишикликлəрлə, мəhсул јығымы илə əлагəлəндирсəјди, фикир мəнтиги ҹəhəтдəн даhа дүзкүн оларды. Һəмин чүмлəлəрдə башга сəhвлəр дə вар: биринҹи чүмлəдə «маашымыз» сөзү, икинҹи чүмлəдə исə «көрпəлəр» сөзү мə'наҹа јеринə дүшмəмишдир.

Јазы ишлəриндə тəсадүф едилəн сəhвлəрин бир групу да фикирлəр арасында мəнтиги ардыҹыллығын позулмасы илə əлагəдардыр. Мəсəлəн: 1) «Бу зəмидир, онун ортасындакы исə комбајндыр. Бу фəсилдə ағаҹлар өз јашыл донуну дəјишир». 2) «Бу китаб бəдии китаб иди. Бизим кəнддə инəклəр вə гојунлар чохдур. Мəн кəнддə чохлу китаб охудум».

Көрүндүјү кими, həмин чүмлəлəр арасында фикирҹə мəнтиги əлагə јохдур.

Јазы ишлəриндə чох тəсадүф едилəн сəhвлəрдəн бир групу да **н и т г с ə h в л ə р и д и р**. Нитг сəhвлəри ашағыдакы hалларда баш верир.

I. С ө з м ə ' н а ҹ а ј е р и н ə д ү ш м ə д и к д ə. Белə сəhвлəр,

адəтəн, шакирдлəрин лүғəт еhтијаҹынын касыблығындан, сөзүн мə'насыны билмəмəлəриндəн ирəли кəлир. Мəсəлəн: 1) «Əсəрин тəрбијəви ролу олдугҹа **əhəмијјəтлидир**». 2) «О, сечдији мөвзунун үмуми руhуна **мəнсуб** олараг гадынлығын мүсибəт вə фаҹиəсини даhа габарыг тəсвир етмəјə чалышмышдыр». 3) «Артыг о, нефтин бүтүн сирлəрини билир вə həмишə нефтлə бағлы **механики** китабларла марагланыр». 4) «Лакин дивара гəзетдəн кəсилмиш **портрет** вурулмушду».

2. Рус дилинə мəхсус сөз вə ифадəлəрдəн јерсиз истифадə едилдикдə, мəсəлəн: «Онун далынҹа налланмыш сапог кејинмиш əскəрлəр кетдилəр». Көрүндүјү кими, бурада узунбоғаз чəкмə əвəзинə, онун русҹа гаршылығындан истифадə олунмушдур.

3. **С и н о н и м с ө з л ə р г а р ы ш д ы р ы л д ы г д а.** Бə'зи шакирдлəр синонимлəрин мə'наларындакы фəрглəри көрə билмəдиклəриндəн онлардан ејни мə'налы сөз кими истифадə едирлəр; мəсəлəн: 1) «Партизанлар hејкəли **сағ** көрүб севиндилəр». 2) «О, **гəлбдəн** кəлəн сəмими ифадəлəр ишлəдир». 3) «Бир нечə күн **мүhарибə** кетди».

Биринҹи чүмлəдəки **сағ** сөзү ҹанлылара аид олдуғундан јеринə дүшмəмишдир; «саламат» ишлəдилмəли иди. Икинҹи чүмлəдəки гəлб **сөзү үрəк** сөзү илə синоним олса да, дилимиздə «гəлбдəн кəлəн» ифадəси ишлəдилмир. Үчүнҹү чүмлəдə исə шакирд **дөјүш, вурушма** сөзлəрини **мүhарибə** сөзү илə əвəз едəрəк сəhвə јол вермишдир.

4. **П а р о н и м л ə р г а р ы ш д ы р ы л д ы г д а.** Мə'на вə јазылышына көрə фəрглəнəн, лакин тəлəффүзүнə көрə охшар олан сөзлəри шакирдлəр тез-тез гарышдырырлар; мəсəлəн: 1) «Мəнсəб вə шөhрəт həрислији кими горхунҹ **еhтиразлара** гаршы мүбаризəдə həмин мүсбəт кејфијјəтлəрдəн мə'нəви силаh кими истифадə едир». Шакирд **еhтирас** вə **е'тираз** сөзлəрини мə'наҹа фəрглəндирə билмəдијиндəн онлары гарышыг салмышдыр.

5. **Ф р а з е о л о ж и б и р л ə ш м ə л ə р д ə н м ə ' н а ҹ а ј е р л и - ј е р и н д ə и с т и ф а д ə е т м ə д и к д ə.** Мəсəлəн: 1) «Ајаз **үзə салмаса** да, јаралары бəрк ағрыјырды» 2) «Кəндлинин бағыны онун адамлары **кор күнүнə гојурлар**». Биринҹи чүмлəдə «үзə салмаса да» ифадəси «үзə вурмаса да» фраземи илə гарышыг салынмышдыр. Икинҹи чүмлəдə исə «кор күнүнə гојмаг» ифадəси мə'наҹа јеринə дүшмəмишдир.

6. **Ҹүмлəдə сөз лүзумсуз тəкрар едилдикдə.** Белə сəhвлəр кобуд сəhв олмаса да, нитгин аhəнкдарлығыны позур. Мəсəлəн: 1) «Онун əсəрлəри ичəрисиндə əн гијмəтли **əсəрлəрдəн** бири дə «Алмаз» **əсəридир**». 2) «Əсəрдə ермəни **кəндлилəриндəн** олан Аллаhверди вə азəрбајанлы **кəндлилəриндəн** олан Имамверди Азəрбајҹан вə ермəни кəндлилəринин үмумилəшдирилмиш сурəтлəридир».

7. **Ф и к и р м ү х ə л и ф с ө з л ə р л ə т ə к р а р е д и л д и к д ə.** Белə сəhвлəрə **т а ф т о л о ж и с ə h в л ə р** дејилир. Тафтоложи сəhвлəр чүмлəдə «ифадə боллуғу» јарадыр. Мəсəлəн: 1) «Һəр бир инсан кими Алмазын да чатышмајан нөгсанлары вардыр». 2) «Сүдабə Сəјавуша јаланчы бөhтан атыр».

«Нөгсан» сөзү мəhз «чатышмајан ҹəhəт» мə'насыны билдирдијиндəн биринҹи чүмлəдə онун ишлəнмəсинə еhтијаҹ јохдур. Икинҹи чүмлəдə дə «јаланчы» сөзүнə еhтијаҹ јохдур.

9. **Д и а л е к т с ө з л ə р и, в у л г а р и з м, а р г о в ə ж а р г о н л а р д а н и с т и ф а д ə е т д и к д ə.** Мəсəлəн: 1) «Таhир **hөҹəт** бир кəнҹ кими бизим диггəтимизи ҹəлб едир». 2) «Бабамын бағында чүрбəчүр биткилəр вə мејвə ағаҹлары вар: əнҹир, нар, **көјдəсултан**, əрик, **каралјок** вə **хирник**». Бу нүмунəлəрдəки hөҹəт, **көјдəсултан, каралјок** вə **хирник** сөзлəри əдəби дилимиздə ишлəнмəдијиндəн нитг сəhви hесаб едилмəлидир.

Шакирдлəрин јазы ишлəриндə нəзəрə чарпан сəhвлəрин бə'зилəри дə үслуб сəhвлəринə аиддир. Əслиндə үслуб сəhвлəри дə нитг сəhвлəридир.

Scanned with CamScanner

Лакин бунлар функсионал услубијјатла бағлы олдугларындан мүәллим онлары дикәр нитг сәһвәләриндән фәргләндирмәлидир.

Үслуб сәһвләри үслуб нормаларына шакирдләрин бәләд олмамаларындан ирәли кәлир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бә'зән елми үслубда, јахуд бәдии үслубда јаздыглары иншаларда данышыг үслубуна мәхсус сөз вә ифадәләр ишләдирләр. Бу да јазынын үслуб ваһидлијинин позулмасына кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, «Вагиф сијаси ишләрә баш апаран бир дипломат кими» чүмләсиндәки «баш апаран» ифадәси дүзкүн сечилмәдијиндән јазынын үслубуна хәләл кәлмишдир.

Әдәби дилин грамматик нормаларынын позулмасы илә әлагәдар сәһвләр грамматик сәһвләр һесаб олунур. Бунларын ашағыдакы нөвләри вар.

I. Исмин һал шәкилчиләринин гарышдырылмасы илә бағлы сәһвләр. Бу тип сәһвләрә шакирдләрин јазыларында чох аз тәсадүф едилир, даһа чох етник мәнсубијјәтинә көрә талыш, ләзки, лаһыч вә с. шакирдләрин нитгиндә тәсадүф олунур. Мисаллар: 1) «Јазычы Набат вә Күлсүм симасында бу достлуғун даһа чанлы, даһа парлаг тимсалыны јаратмышдыр». 2) «О, тәһсилин јеничә битирмиш вә кәндә мүәллимлијә кәлмишдир». 3) «Бу кукла онун нәзәринә чәлб етди».

2. Мигдар сајларындан сонра кәлән исимләри чәмдә ишләтмәклә әлагәдар сәһвләр. Мәсәлән: 1) «1905-чи илдә» пјесиндә Азәрбајчан халгы илә ермәни халгы арасындакы бөјүк достлуғун тәсвири илә јанашы, рус халгынын да бу ики гардаш халгларла достлуғу сәнәткарлыгла әкс етдирилир».

3. Һәр тә'јини әвәзлијиндән сонра кәлән исимләрин чәмдә ишләнмәси илә бағлы сәһвләр. Мәсәлән: «Биз һәр ишләримиздә она охшамаға чалышырыг».

CamScanner ile taranmıştır

4. Хәбәрин мүбтәдә илә шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашыб—узлашмамасы илә әлагәдар сәһвләр. Белә сәһвләрә мүбтәдасы топлу исимләрлә вә һамы әвәзлији илә ифадә олунан чүмләләрдә даһа чох јол верилир; мәсәлән: 1) Чохмилләтли Бакы пролетарнаты капиталистләрә гаршы биркә мүбаризә апарырдылар». 2) «Ахшамүстү һамы Гүдрәтин кәлишини сәбирсизликлә көзләјирдиләр». 3) «Халгымыз ону тәнтәнә илә дәфн етдиләр».

5. Чүмләдә сөз сырасынын позулмасы илә бағлы сәһвләр. Мәсәлән: 1) «Бу хәбәр бүтүн республикаларын кәндләринә јајылды». 2) «Алмаз» пјеси инди дә өз әһәмијјәтини итирмәјән совет драматуркијасынын инчиләриндәндир». 3) «Кечә шәһәрин ахырынчы сакинләри јаваш вә сакит шәһәри тәрк етдиләр». 4) «Сабаһкы күн Гүдрәт дүнәнкиндән ишә бир аз тез кәлмишди».

Биринчи чүмләни охујанда адама елә кәлир ки, хәбәр ССРИ-нин тәркибиндәки 15 республиканын кәндләринә јајылыб. Һалбуки чүмлә белә олмалы иди. «Хәбәр республиканын бүтүн кәндләринә јајылды».

Икинчи чүмләдә исә тә'јин («өз әһәмијјәтини итирмәјән») тә'јин олунандан узаглашдығындан «совет драматуркијасына» аид олмушдур. Һәмин чүмлә белә јазылмалы иди. «Алмаз» пјеси совет драматуркијасынын инди дә өз әһәмијјәтини итирмәјән инчиләриндәндир». Үчүнчү чүмләдә јаваш вә сакит сөзләри шәһәри сөзүнүн тә'јини дејил; тәрк етдиләр фе'линин тәрзини билдирир. Дөрдүнчү нүмунәдә исә ишә сөзү дүнәнкиндән бир аз тез зәрфлијинин арасында кәләрәк мә'нанын позулмасына сәбәб олмушдур.

6) Һәмчинс үзвләрин мухтәлиф грамматик формаларда ишләдилмәси илә әлагәдар сәһвләр. Мәсәлән «Сејид Әзим гитбә һисси илә башга халгларын тәрәгги етмәләриндән, Азәрбајчан халгынын исә көһнә ата баба јолундан ајрылмадыгларыны бөјүк тәссүфлә гејд едир». Бу чүмләдә һәмчинс үзвләрдән биринчиси («башга халгларын тәрәгги етмәләриндән») исмин чихишлиг, дикәри исә тә'сирлик һалында ишләнмишдир. Буна көрә дә нитгин дүзкүнлүјүнә хәләл кәлмишдир. «Меһман намусла јашајыр, ишләјир, һеч бир заман дахилинә нүфур едән сәси, вичдан сәсини ләкәләмәмишдир». Бу чүмләдә исә заман әлагәси позулмушдур; әввәлинчи һәмчинс үзвләр индики заманда, сонунчусу исә нәгли кечмишдә ишләдилмишдир.

Грамматик сәһвләрдән бир групу да сөзүн структуру илә бағлыдыр. Шакирдләр бә'зән онлара мә'лум олан сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә јени сөз јаратмаға чәһд едирләр, лакин бу сөзләр әдәби дилин нормаларына ујғун кәлмәдијиндән сәһв һесаб едилир. Мәсәлән: «Бу дөврдә истәр Иранда, истәрсә дә Туранда зәһмәтчи инсанлар сарај ә'јанларынын зүлмү алтында әзаб чәкирдиләр «Гоншу кәнддән кимсә һәјәчанлыгла данышырды».

Һеч шүбһәсиз ки, јазы ишләриндә тәсадүф едилән сәһвләр јухарыда гејд едиләнләрлә мәһдудлашмыр. Буна көрә дә сәһвләри груплашдыраркән мүәллимләр даһа диггәтли олмалы вә онларын арадан галдырылмасы үзрә ишә даһа чидди вә мәс'улијјәтлә јанашмалыдырлар.

●

Әдәбијјатдан инша јазыларда шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәсинә даир

Әнвәр ИМАНОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Шакирдләрин әмәк тәрбијәси вә пешәјөнүмү илә гырылмаз ваһдәт һалында мәктәб тәһсилини көкүндән јахшылашдырмаг, мәктәблиләрин тә'лим вә тәрбијәсини онларын ичтимаи-фајдалы вә мәһсулдар әмәји илә әлагәләндирмәк «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»нин башлыча идејасыдыр. Һәмин сәнәддә көстәрилир ки, «Мәктәб кәнч нәсилләри онларын јашајыб ишләјәчәкләри ичтимаи шәраити максимум нәзәрә алмагла бөјүтмәли, онлара тә'лим вә тәрбијә вермәлидир». Ахшам (нөвбәли) вә гијаби орта мәктәбләрдә ислаһатын әсас идејасынын һәјата кечирилмәси үчүн мүнасиб шәраит вардыр. Чүнки бу мәктәбләрин шакирд континкенти истеһсалатчы кәнчләрдән ибарәтдир. Бу чәһәтдән онларын тә'лимини мәһсулдар әмәклә әлагәләндирмәк имканы даһа чохдур. Ахшам мәктәбләриндә шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси тә'лимин мәһсулдар әмәклә әлагәләндирилмәсинин ән јахшы нүмунәси ола биләр.

Дикәр тәрәфдән, мәктәб ислаһатынын Әсас истигамәтләриндә орта тәһсили олмајан ишчи кәнчләр үчүн ахшам (нөвбәли) мәктәбләр вә гијаби мәктәбләр һаггында дејилир: «Һәмин мәктәбләрин фәалијјәтинин мәзмунунда вә тәшкилиндә олан чидди нөгсанлары арадан галдырмаг, тә'лим-тәрбијә просесинин кејфијјәтини јүксәлтмәк... лазымдыр».

Бөјүк совет педагогу Н. Қ. Крупскаја ахшам мәктәбләриндә ајры-ајры фәнләрин тәдрисиндә истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә етмәји јашлыларын тә'лим ишиндә мүһүм васитә һесаб етмишдир. О көстәрмишдир ки, тә'лим просесиндә өј-

Scanned with CamScanner

рәдилән мөвзу илә бағлы шәкилдә шакирдин пешә хүсусијјәтләриндән истифадә едилмәси материалын тез вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Бөјүк педагог ана дили вә әдәбијјатын тәдрисиндән данышаркән гејд едир ки, бу фәнләрин тәдриси ичтимаи-сијаси һәјатла әлагәләндирилмәлидир. Чүнки ахшам мәктәби шакирди һансы пешә саһиби олурса-олсун, көрдүјү ишлә өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатында милјонларын мүбаризәсинә гошулур. Буну нәзәрдә тутан Н. К. Крупскаја «Јүксәк типли јашлылар мәктәбиндә дәрс демәк һаггында» методик көстәришиндә јазмышдыр: «Мәзмунсуз материал үзәриндә ишләмәк јашлы адам үчүн хүсусилә чәтиндир. Она көрә дә јашлылар мәктәбинин мүәллими формаја јијәләнмәји өјрәтмәк мәгсәди күдәрәк бу мәгсәд үчүн әлагәли, мәзмунлу материалдан истифадә етмәлидир». Белә ки, ахшам (нөвбәли) вә гијаби орта мәктәбләрин индики инкишаф мәрһәләси јашлыларын тә'лими просесиндә истеһсалатчы шакирдләрин тә'лим әмәјинин истеһсалат әмәји илә әлагәләндирилмәси үчүн сәмәрәли васитәләрин тәтбигини **тәләб едир.**

Ахшам мәктәбләриндә бу саһәдә хејли тәчрүбә топланмышдыр. Мүәллимләр шакирдләрә тәгдим едилән тәдрис материалынын һәјатла, истеһсалатла, мәһсулдар әмәклә әлагәләндирмәнин бир сыра васитәләриндән истифадә едирләр. Тә'лим просесиндә шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсинин нәзәрә алынмасы белә васитәләрдән бирадир. Бу васитә әдәбијјат дәрсләриндә дә кениш тәтбиг едилир. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси хүсуси актуаллыг кәсб едир.

Гејд етмәлијик ки, әдәби әсәрләрин мәзмуну вә идејасынын мөһкәм мәнимсәдилмәси әдәбијјат дәрсинин гаршысында дуран илкин мәгсәддир. Әдәби әсәрләрин мәзмун вә идејасынын шакирддә јаратдығы тәсәввүрат онун истеһсалат тәчрүбәси илә үзви шәкилдә әлагәләндирилдикдә тә'лимин һәјатилији тә'мин олунур. Бу мә'нада, әдәби әсәрләр әсасында јазылан иншаларда шакирдин истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә имканы артыр. Әдәби әсәрләрин мүасир бахымдан тәһлилини вермәк шакирд үчүн әсас олур. Бурада мүһүм чәһәт тәдрис едилән әдәбијјат нүмунәләринин шакирдин истеһсалат тәчрүбәси илә бағлы имканларыны үзә чыхармагдан ибарәтдир. Сонра һәмин имкандан мөвзунун тәдриси заманы нечә истифадә етмәк мәсәләсини ајдынлашдырмаг лазым кәлир. Даһа сонра исә ашкара чыхарылан имкандан истифадә едилмәси үчүн шакирд контингентинин пешә тәркибинин нә дәрәчәдә әлверишли олуб-олмадығы мүәјјәнләшдирилмәлидир. Нәһајәт, мөвзу илә әлагәдар јазылачаг иншада шакирдин истеһсалат тәчрүбәсиндән сәрбәст истифадә етмәсинә шәраит јараныр.

Инша јазыја нечә һазырлашмаг, бу заман гаршыја чыхан чәтинликләри нечә арадан галдырмаг вә нәһајәт, әлдә едилән нәтичәләри сафчүрүк едиб даһа мүнасиб јоллары мүәјјәнләшдирмәк мүәллимләри дүшүндүрән мәсәләләрдир. Топланмыш тәчрүбәнин дәриндән тәһлили вә тәдгигатымызын нәтичәси көстәрди ки, истеһсалат мөвзусунда јазылачаг иншаја һазырлашмаг үчүн мүәјјән ардычыллыг көзләнилмәлидир. Һансы ардычыллыг бу шәкилдә олдугда даһа сәмәрәлидир:

1. Шакирдләрин чалышдыглары истеһсалат мүәссисәси илә танышлыг;

2. Шакирдләрин пешәси вә истеһсалат әмәјинин характерини өјрәнмәк;

3. Шакирдләрин чалышдығы әмәк коллективинин тәркиби вә фәалијјәти һаггында мә'лумат;

Истеһсалат мүәссисәсинин һазырладығы мәһсулун нөвләрини өјрәнмә вә с.

Инша јазыја һазырлыг просесиндә көстәрилән мәсәләләрин өјрәнилмәси мүәллимин бу мөвзуда шакирдләрлә мүсаһибә апармасыны асанлашдырыр. Чүнки мөвзу әтрафында белә бир мүсаһибәнин апарылмасы шакирдләри иншанын планыны тутмаға вә сөһбәт ачачаглары мәсәләләрә истигамәтләндирир. Ишин кедиши просесиндә гаршыја мүхтәлиф чәтинликләр чыха биләр. Һәмин чәтинликләри белә груплашдырмаг мүмкүндүр:

1. Синифдә ајры-ајры истеһсалат саһәсиндән кәлмиш мүхтәлиф пешәли шакирдләрин тәһсил алмасы;

2. Синифдә ејни истеһсал саһәсиндән кәлән, лакин фәргли пешә хүсусијјәтләринә малик кәнчләрин олмасы;

3. Шакирдләрин билик сәвијјәсиндә фәргли хүсусијјәтләрин олмасы;

4. Ејни пешәли шакирдләрин топландығы синифдә исә онларын истеһсалат тәчрүбәсинин һәчмчә мүхтәлифлији вә с.

Көрүндүјү кими, чәтинликләрин мејдана чыхмасынын сәбәбләри шакирдләрин пешәләри, онларын истеһсалат просесиндә мәрһәләләрә көрә иштиракетмә јерләринин мүхтәлифлији, үзвү олдуглары әмәк коллективләринин вәзијјәти, тәркиби илә, һәмчинин истеһсал бачарыг вә вәрдишләринин мүхтәлифлији илә бағлы ола биләр. Белә һаллар мүәллимдән даһа јүксәк усталыг вә бачарыг тәләб едир. Иншаја һазырлығын бу мәрһәләсиндә о, һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәти илә әлагәдар конкрет көстәришләрини верир. Бу заман онларын һәр биринин өз гүввәсинә ујғун тапшырығы јеринә јетирмәси нәзәрдә тутулур. Бу чәһд һәр бир шакирдин тә'лим тапшырығыны мүстәгил ичра етмәсинә имкан јарадыр; шакирдләр јазыларында доғма истеһсалат мүәссисәси, әмәк коллективи, иш јолдашлары һаггында фикирләрини мүстәгил ифадә етмәк бачарығы газанырлар. Шакирдләрин инша јазыны гәләмә аларкән башга јолдашларынын әмәјиндән көчүрмә јолу илә истифадә етмәсинин гаршысы алыныр. Гејд едәк ки, белә бир васитә инша јазыларда формализмин арадан галдырылмасы үчүн дә бир јол ола биләр.

Ишин тәшкилинә кәлдикдә исә тәркибчә мүхтәлиф пешәли шакирдләрдән ибарәт олан групларда олдуғу кими, ејни пешә тәркибли шакирдләр топланан групларда да шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы вачибдир. Шакирдләрин инша јазылара һазырлашаркән мөвзу әтрафында габагчадан мүһакимә јүрүтмәси, гәләмә алачаглары мөвзуну планлашдырмалары да мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу иш ејни пешә тәркибли групларда даһа аз вахт тәләб едир.

Әлбәттә, бүтүн бу һазырлыг ишләри о гәдәр дә аз вахт апармыр. Бир нечә һәфтә әрзиндә тапшырылан мөвзу илә әлагәдар ахтарыш вә мүшаһидә апаран шакирдләр фәрди мәшғәләләрдә мүәллимин көмәјиндән истифадә етмәк имканына маликдир. Груп мәшғәләсиндә үмуми идеја үзрә истигамәтләндирилән шакирд фәалијјәти фәрди консултасијада фәрди иш, мүстәгил фәалијјәтлә әлагәләндирилир. Бу да өзлүјүндә ејни пешә тәркибли групларда апарылан ишин фәрди характерини ајдынлашдырыр.

Хүсусилә, инша јазыларда истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси шакирдләрин чалышдыглары мүәссисәнин истеһсалат просесинә фәал вә јарадычы мүдахиләси үчүн кениш шәраит јарадыр. Онлар мүәссисәдә ишин аһәнкини позан амилләри бир-бир тәһлил едир, ишдә әнкәл төрәдән чәтинликләрин арадан галдырылмасы үчүн јоллар фикирләширләр.

Мәсәлән, Бакыдакы 37 нөмрәли ахшам мәктәбинин X синфиндә тәклиф етдијимиз мөвзу («Фәһлә шәрәфи») үзрә инша јазы кечирилди. Инша јазыја һазырлыг үчүн шакирдләрә хејли вахт верилмишди. Бу мүддәтдә онлар мөвзу илә әлагәдар чалышдыглары мүәссисәдә белә бир план әсасында мүшаһидә апармалы идиләр:

1. Мүәссисәдә фәһләләрин иш шәраитини диггәтлә мүшаһидә един.

2. Истеһсалат просесиндә өз пешәнизин мөвгејини ајдынлашдырын.

3. Чалышдығыныз истеһсалат мү-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

әссисәсинин планларынын јеринә јетирмәсиндә сизин пајыныз нәдән ибарәтдир:

4. Истеһсал просесинин ләнкимәсинә тә'сир едән амилләри мүәјјәнләшдирин:

а) өз пешәнизлә бағлы;
б) дикәр пешәләрлә бағлы;
в) мүәссисә мүдиријјәтинин фәалијјәтиндәки гүсурларла әлагәдар;
г) дикәр мүәссисәләрин фәалијјәти илә бағлы:

5. Үзвү олдуғунуз әмәк коллективиндә фәһләләрин истеһсалата мүнасибәти.

Шакирдләр иншаја һазырлыг мүддәтиндә өз истеһсалат мүәссисәләриндә коллективин бир үзвү олмагла бәрабәр онун фәал мүшаһидәчисинә чеврилирләр. Һәр күн ади вәзијјәт һесаб етдикләри үмуми просеси диггәтлә нәзәрдән кечирмәклә истеһсала даһа дәриндән нүфуз едирләр. Онлар истеһсал просесиндә өз фәһлә пешәләринин мөвгејини, онун истеһсалат шәраитинин јахшылашдырылмасы вә дәјишдирилмәсиндә имканы вә ролуну нәинки мүәјјәнләшдирмәјә чәһд едирләр, һәтта бу тәәссүратлар әсасында мүәссисәләринин истеһсал фәалијјәтинин тәкмилләшдирилмәси јолларыны да ајдынлашдырмаға сә'ј көстәрирләр.

Шакирд иншаларыны нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, онлар бу сә'јләрин фәалијјәтә чеврилмәсинә бөјүк ичтимаи-сијаси мә'на верирләр. Истеһсалатчы шакирдләрин фикринчә фәһлә шәрәфи дә мәһз бүтүн истеһсал просесләри, мүәссисәнин истеһсалат фәалијјәти үчүн гајғы көстәрәнләрә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси үчүн бурадакы чатышмазлыглары арадан галдырмаға вар гүввә илә чалышанлара аид јүксәк идеалдыр. Б. Сәрдаров адына Бакы машынгајырма заводунун фәһләси шакирд Н-ин иншасындан бир парчаја диггәт јетирәк: «Мән өтән илин сон рүбүнү вә һәр ајын сон күнләрини хатырлајырам. Илин сонунда вә һәр ајын ахырында бизим мүәссисәдә бөјүк чанланма олур. Бу чанланманын сәбәби нәдир? Сәбәб будур ки, планын кәм-кәсирини дүзәлтмәк, бир гәдәр дә әлавә мәһсул вермәк лазымдыр. Белә ән'әнә ајын вә илин сонунда кејфијјәтсиз мәһсул истеһсалына, иш вахтынын узадылмасына вә әмәк һаггы иткисинә сәбәб олур. Белә бир ән'әнәнин мөвчудлуғуну һамы көрүр, сәбәбини дә, нәтичәсини дә, һамы һисс едир...

Бизим комсомолчулар мүәссисәдә ил боју ритмик иш тә'мин етмәк тәшәббүсү галдырдылар. Лакин мүдиријјәт онлара практик көмәк көстәрә билмәди. Чүнки бизи хаммалла тә'мин едән мүәссисә башга тәшкилата табе олдуғундан тәчһизат ишини там гајдаја салмаг мүмкүн олмады. Мәнә елә кәлир ки, бу дүзкүн дејилдир. Әкәр бизә һәјачан тәбили верилирсә, бу, әлагәдар мүәссисәни дә ајаға галдырмалыдыр...»

Бу, шакирд мүәссисәләриндә ишин аһәнкини позан амилләри көрмәји, онлары арадан галдырмаг үчүн тәшәббүс көстәрмәји, тәклифләр вермәји, нәтичәдә ишин аһәнкдарлығына наил олмағы һәр бир фәһләнин шәрәфли борчу һесаб едир.

Икинчи бир шакирд (Бакы Галантерија фабрикинин фәһләси) исә јазыр: «Бизим мүәссисәдә һәр ај дөвләт планлары јеринә јетирилир. Анчаг бә'зи фәһләләр арасында истеһсалата јахшы мүнасибәт јохдур. Бә'зиләри дәзкаһлара онун саһиби кими јанашмыр. Бу да дәзкаһларын истисмар мүддәтиндән тез корланмасына, сырадан чыхмасына сәбәб олур. Корланмыш дәзкаһларын тә'мирә дајанмасы гијмәтли вахт иткисинә сәбәб олур. Әмәк коллективиндә беләләринин иши ләнкитмәсинә дөзмәк истеһсал едилән мәһсулун кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Она көрә дә бүтүн фәһлә достларымы дәзкаһлары вә аваданлығы саз сахламаға чағырырам...»

Бу шакирд исә, көрүндүјү кими, сосиалист әмлакыны лагејдлик үзүндән дағытмағы фәһлә шәрәфинә лајиг билмир.

Дикәр бир шакирд өз јазысында данышдығы шәрәфли совет фәһләси адыны онун истисмардан азадлығы илә сәчијјәләндирир. Бу адын уча шәрәфини горумағы исә өзү вә јолдашлары үчүн фәхр һесаб едир: «Дүнјада илк дәфә олараг совет фәһләси истисмарчы капиталистләрдән азад олмушдур. Истеһсал аләтләри вә васитәләри халгын малына чеврилмишдир. Буна бахмајараг һәлә дә бә'зи фәһләләр онлара гејри-истеһсалатчы мүнасибәт бәсләјир. Бә'зиләри исә истисмар гајдаларыны позур, дәзкаһларын вахтындан тез сырадан чыхмасына сәбәб олурлар. Мән онлары мүәссисәмиздә даһа јахшы ад-сан газанмыш, әмәји илә шөһрәтләнмиш әмәк баһадырларындан нүмунә көтүрмәјә чағырырам. Габагчылларын өз иш јерләрини нечә сәлигәли сахламаларыны, күндәлик нормаларыны нечә вичданла јеринә јетирмәләрини онлара хатырладырам. Иш јерини сәлигәли сахламаг планын јеринә јетирилмәсинә зәманәт олдуғуну онлардан өјрәнмәјә чағырырам...»

Инша јазыларын тәһлили просесиндә исә һәр бир шакирдин ирәли сүрдүјү идеја ејни пешә тәркибинә малик группда диггәтлә нәзәрдән кечирилир. Ејни истигамәтдә ахтарыш апарыб, ејни мөвзуну гәләмә алан шакирдләрин кәлдикләри нәтичәләр тутушдурулур. Бир-биринин ејни вә ја әкси олан, јахуд да бир-бирини тамамлајан идејалар групплашдырылыр, үмуми нәтичә чыхарылыр. Ишин белә тәшкили бир сыра үстүн чәһәтләри илә сәчијјәләнир:

— ејни пешә тәркибли груп вә синифләрдә инша јазылар даһа кениш планда тәһлил едилир. Һәр бир шакирд өз фикирләринин дoғрулуғуну әсасландырмаг үчүн мүбаһисәјә гошулмагла бүтүн шакирд коллективини дүшүндүрән мәсәләнин коллектив шәкилдә дүзкүн һәллинә көмәк едир:

— бу чүр тәһлил просесиндә шакирдләрин шифаһи нитг вәрдишләри инкишаф едир;

— онларын јарадычылыг тәхәјјүлү һәјатларынын мә'насы олан истеһсалат әмәјинин даһа да јахшылашдырылмасына јөнәлир;

— јеринә јетирдикләри пешә вәзифәләринин мүәссисәнин истеһсал һәјатыны дәјишдирмәкдә вә јенилашдирмәкдә бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу үзә чыхыр;

— ејни пешә тәркибли шакирдләрин мүлаһизәләринин бирләшдирилмәси мүһүм истеһсал мәсәләләринин һәлли јолларынын ашкара чыхарылмасына јардым едир.

Ејни пешә тәркибли шакирдләрин һәјат шәраитиндәки фәргли чәһәтләр нәзәрә алынмаса онларын истеһсалат тәчрүбәси бахымындан дүнјакөрүшләриндә чидди зиддијјәтләр нәзәрә чарпмыр. Онларын фикирләрини ејни јарадычы мәгсәд әтрафында бирләшдирмәк, конкрет мәсәлә үзәриндә дүшүнмәк үчүн истигамәтләндирмәк нисбәтән асандыр. Белә ки, шакирдләрин фикрини ваһид бир мәсәләнин һәллинә јөнәлтмәк, кечмиш дөврләрдән бәһс едән мөвзуларын мүасирликлә узлашдырылмасында онларын истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә етмәк имканыны нәзәрә алмаг мүмкүндүр. Адәтән, белә мәсәләләр әтрафында шакирд ахтарышы даһа мараглы вә сәмәрәли олур. Галдырылан мүбаһисәләр чанлы вә әһатәли характер алыр. Мәсәлән, Сумгајыт шәһәр 4 нөмрәли нөвбәли мәктәбин мүәллими Ә. Нуријев ишләјән кәнчләрә сосиализм реализминин баниси М. Горкинин «Ана» романыны өјрәдәркән шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндән белә истифадә едир: Мүәллим романда тәсвир едилән, јашадыглары мәнфур чәмијјәтә гаршы, өз азадлыглары уғрунда нечә мүбаризә апармаг лазым кәлдијини билмәјән фәһләләрин һәјат вә иш шәраитинин даһа кениш тәһлилини верир. Бөјүк пролетар јазычысынын тәсвир етдији капитализм дүнјасы фәһләләри илә мүасир совет фәһләсинин мүгајисәсини вермәји тәклиф едир. Шакирдләр азад сосиализм дүнјасынын јеткин дүшүнчәли фәһләсинин һәјаты-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ны — өз һәјатларыны романда тәсвир едилән, бүтүн һүгуглары әлиндән алынан, үстәлик елм, мәдәнијјәт, савад алмагдан мәһрум едилән капиталист фәһләсинин бөјүк фәргләрини мүвәффәгијјәтлә үмумиләшдирирләр.

Шакирд Н-ин иншасындан бир парчаја диггәт верәк: «Бизим үчүн адамларын иш күнүнә сыхынты вә әзијјәтлә башладығы күнләр һаггында ешитмәк чәтиндир. Мән вә иш јолдашларым һәр күн өз иш күнүмүзә фәрәһ вә шадлыгла башлајырыг. Биз билирик ки, әмәјимизлә халга хидмәт едирик. Буна көрә дә тәкчә планы јеринә јетирмәклә кифајәтләнмирик. Ишимизин нәтичәсини һәмишә пландан әлавә вердијимиз мәһсулла гијмәтләндирмәјә чалышырыг. Биз өзүмүзү капиталист истеһсалында чалышан фәһлә кими машынын әлавәси јох, өз өлкәсинин, өз тәсәррүфатынын саһиби кими һисс едирик...»

Дејиләнләрлә әлагәдар белә бир үмуми фикрә кәлмәк олар ки, ишләјән кәнчләрин инша јазыларынын истеһсалат тәчрүбәси илә әлагәләндирилмәси, бу јазыларда истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси шакирд јарадычылығынын, шакирд мүстәгиллијинин кенишләнмәсинә көмәк едир. Истеһсалатчы шакирдләрин бәдии тәфәккүр габилијјәтләрини реал һәјатла әлагәли шәкилдә инкишаф етдирмәк үчүн имкан јарадыр. Шакирдләрин биликләриндә формализмин әмәлә кәлмәсинә мане олур. Дикәр тәрәфдән, инша јазыларда шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси онларын чалышдыглары мүәссисәнин истеһсалат һәјатына даһа дәриндән нүфуз етмәләринә шәраит јарадыр. Беләликлә, шакирдләрин истеһсалат тәчрүбәсиндән истифадә едилмәси мәктәб ислаһатынын әсас принсипи тә'лимин коммунизм гуручулуғу практикасы илә, мәһсулдар әмәклә, һәјатла әлагәләндирилмәси принсипи бахымындан шакирдләрдә әмәјә коммунист мүнасибәти формалашдырмагда мүһүм бир васитәјә чеврилир.

●

Драматиклик, комиклик вә фачиәвилик анлајышларынын өјрәдилмәси

Јусиф АСЛАНОВ
Азәрбајчан ММТИ-нин методисти

Әдәбијјат тәдрисинин мүһүм саһәләриндән бири олан драматуркијанын спесифик хүсусијјәтләринин шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәси хүсуси нәзәри вә методик һазырлыг тәләб едир. Бу проблемин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси шакирдләри әсәрин дахили маһијјәтинә нүфуз етмәјә, мүәллифин идејаларыны баша дүшмәјә, бәдии мүндәричә вә форманы дәрк етмәјә һазырлајыр.

Һәјат һадисәләрини даһа габарыг нәзәрә чатдырмаг, ичтимаи әһәмијјәтини инкишафына мане олан ичтимаи ејибләри тәнгид атәшинә тутмаг үчүн драматик жанрын имканлары кенишдир. Мәһз драматуркијада драматик, комик вә фачиәвилик проблеми Аристотелдән башлајараг мүасир дөврүмүзә гәдәр тәдгигата чәлб едилмиш, бу проблемлә әлагәдар зәнкин нәзәри мәнбәләр јарадылмышдыр. Драматуркијанын тәдриси просесиндә һәмин анлајышларын шәрһи өјрәдилән әдәби нүмунәнин идеја-бәдии тәһлили илә үзви вәһдәтдә апарылмалы,

марксизм-ленинизм классикләринин, рус ингилабчы-демократларынын нәзәри мүддәалары зәмининдә шакирдләрә дәгиг вә мәзмунлу мә'лумат вермәлидир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр драм анлајышы илә драматиклији, комедија илә комизми фачиә илә фачиәвилији бир-бириндән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкир, бә'зән дә онлары гарышдырырлар. Мүәллим һәмин компонентләр арасындакы чидди маһијјәт фәргини диггәт мәркәзиндә сахламагла шакирдләрин бу истигамәтдә ајдын биликләрә јијәләнмәләрини тә'мин етмәлидир.

Мадди керчәкликдә баш верән һәјат һадисәләри, тарихи һәгигәтләр драматургун бәдии јарадычылығында өзүнә ујғун зәнкин вә чохчәһәтли формада тәзаһүр едир. Драматик әсәрин һәрәкәт динамикасыны тә'јин едән драматиклик, комиклик, фачиәвилик кими естетик категоријалар да мәһз бу просесин гајнағында јараныр. Тәнгидчи Јашар Гарајев јазыр: «Драм— конфликтлә башлајыр вә конфликтин һәлли илә битир. Конфликтин характери, комик, тракик вә драматик һәлли жанрын үч нөвүнү— комедијаны, драмы вә тракедијаны тә'јин етмишдир» (Г. Јашар. Фачиә вә гәһрәман. Бакы, Азәрбајчан. ЕА нәшријјаты, 1963, сәһ. 41).

Азәрбајчан драматуркијасы бүтүн жанрлара аид характерик нүмунәләрлә зәнкиндир. Бу әсәрләрдә һадисәләрин инкишаф динамикасынын драматиклик, комиклик вә фачиәвилик анлајышларына истинад олунмагла шәрһ едилмәси тәһлил ишинин кејфијјәт вә сәмәрәлилијинин јүксәлмәсинә мүһүм тә'сир көстәрир.

Һәр бир драматик әсәрдә драматик, комик вә ја фәчиәви үнсүрләрә мүәјјән мә'нада раст кәлмәк мүмкүндүр. Тәдгигатчы алим профессор Ә. Султанлы драматуркијамызын классик нүмунәләрини тәһлил етмәклә, «Азәрбајчан драматуркијасында саф мәзһәкә, саф драм, саф фачиә, демәк олар ки, јохдур» елми һөкмүнү вермишдир (Әли Султанлы, Азәрбајчан драматуркијасынын инкишаф тарихиндән. Бакы, Азәрнәшр, 1964, сәһ. 19).

Көрүндүјү кими, бу үч естетик компонент драматик әсәрдә вәһдәтдә верилмәклә әсәрин идеја-мәзмунунун ачылмасына, ифадә вә үслуб хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшмәсинә сәнәткарлыг мәзијјәтинин артмасына тә'сир көстәрмәклә сәчијјәләнир. Мәсәлән, Ҹ. Ҹаббарлы јарадычылығына хүсуси зирвә јарадан «1905-чи илдә» тарихи драмыны тәдрис едән мүәллим ермәни вә Азәрбајчан халгынын тарихи достлуғуну, бу гардаш халглар арасында милли әдавәт јарадан чаризмин ифшасыны, ингилабчы фәһлә синфинин гүдрәтини өн плана чәкмәклә јанашы, пјесдә бу идејанын маһијјәтинин нечә әкс олундуғуну шакирдләрә дәрк етдирмәлидир. Шакирдләр билмәлидир ки, пјесин сүжетиндә драматиклик үстүнлүк тәшкил етсә дә, комик вә тракик вәзијјәт јарадан һадисәләрдән дә истифадә олунмушдур. Ики гардаш халгын үз-үзә дајаныб атышмасы охучунун гәлбиндә тракик һисләр ојадырса, мәнлијини пула сатан, күтбејин Саламовун данышығы, рәфтары, өзүндән бөјүкләрә јалтагланмасы исә комик вәзијјәтләрин јаранмасына зәмин һазырлајыр. Лакин пјесин идејасынын анлашылмасына хидмәт едән әсас һадисәләр чидди драматик кәркинликлә инкишаф етдирилир.

Драматуркијада јүксәк сәнәткарлыг исте'дады илә халг мүдриклији гајнагларындан истифадә олунанда, бүтүн бәшәријјәти марагландыран проблемләр һәлл едиләндә һәгиги сәнәт әсәри јараныр. В. Шекспирин «Һамлет», «Отелло», Н. В. Гоголун «Мүфәттиш», Н. Островскинин «Туфан», М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин», Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр», «Каманча», Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдә», «Алмаз», Һ. Ҹавидин «Шејх Сән'ан», «Сәјавуш», С. Вурғунун «Вагиф», С. Рәһманын «Тој», И. Әфәндијевин «Биллур сарајда» вә с. кими гијмәтли

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

сәнәт инчиләри һәмин кејфијјәтләри тәчәссүм етдирән сәнәткарлыг нүмунәләри олмагла јанашы, һәјат һадисәләрини әкс етдирмә принсипи, бәдии мүндәричә вә форма зәнкинлији илә дә бир-бириндән фәргләнир.

Бурада Азәрбајчан драматуркијасынын камил нүмунәләриндән олан вә Азәрбајчан мәктәбләринин синифләриндә кениш өјрәдилән Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» (IX синиф) траки комедијасынын, С. Вурғунун «Вагиф» тарихи драмынын (X синиф) вә Һ. Чавидин «Сәјавуш» (X синиф) романтик фачиәсинин идеја-сијаси хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси просесиндә комиклик, драматиклик вә фачиәвилик кими естетик-бәшәри категоријаларын фәлсәфи маһијјәтинин шакирдләрә дәрк етдирилмәсинин методик јолларыны әкс етдирмәјә чалышачағыг.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында тәнгиди реализм мәктәбинин ән көркәмли нүмајәндәси Ч. Мәммәдгулузадәнин (1866—1932) јарадычылығынын зирвәсини тәшкил едән «Өлүләр» траки-комедијасынын өјрәдилмәси иши мүәллимдән дәрин филоложи билик, бачарыг вә јүксәк методик һазырлыг тәләб едир. Мәһз «Өлүләр» комедијасынын програмын тәләбинә ујғун тәдриси драматиклик, комиклик вә фачиәвилик анлајышлары һаггында шакирдләрин ајдын, практик биликләрә јијәләнмәсини тә'мин едир.

Мирзә Чәлилин күлүшү, комиклији фәрдин чисмани, физиоложи емосионаллығыны әһатә етмәклә мәһдудлашмыр, әксинә үмумбәшәри инкишафын гаршысыны гара пәрдә илә өртмәјә чалышан мөвһуматын, фанатизмин ришәләринин инсан зәкасында төрәтдији рәзаләтләрә өлдүрүчү зәрбәләр ендирир. Бу заман сатиранын ән јүксәк зирвәсини тәшкил едән сарказмын комикликлә вәһдәтдә котүрмәси «бөјүк демократ»а тәнгиди силаһ верир. Пјесдә тәсвир едилмиш «ган ији кәлән» һадисәләрин инкишаф хәтти бојунча да бу естафет әлдә сахланылмагла күлүш јарадан һадисәләр фачиәвилик дахилиндә әријиб јох олур, сатирик комедијанын бүтүн тәләбләри пјесин идеја хәттинә һаким кәсилир. Мәһз бу кејфијјәтләр Ч. Хәндана «Өлүләр» әсәрини «комедија», Ә. Султанлыја «Мәзһәкә», Ч. Чәфәрова «комедија илә фачиәнин үзви сурәтдә бирләшмәси», Һ. Исрафилова «сатирик комедија», Јашар Гарајева «траки-комедија» адландырмаға һагг газандырмышдыр.

«Бәшәр зәкасынын елә бөјүк нөгсанлары»ндан (К. Маркс) олан ислам фанатизминин, хурафатын һөкм сүрдүјү XIX әср феодал-патриархал һәјат тәрзинин ејбәчәр маһијјәтини ачмаг, сатирик комедијанын гүдрәти илә мәһв етмәк «Өлүләр»ин әсас идеја, естетик гајәсидир. Пјесин башланғычындан сонуна гәдәр драматик, тракик вә комик мотивләр вәһдәтдә верилмиш, бири дикәрини тамамламагла пјесин сәнәткарлыг мәзијјәтини артырмышдыр.

Искәндәрин арзуларынын һәјата кечмәмәси, «Өлүләр» мүһитиндә елмли, мәдәни олдуғу һалда «кефли», «дәли» адландырылмасы, бачысы Назлынын фәрјадына көмәк едә билмәмәси, Һачы Һәсән башда олмагла бүтүн фанатикләрин елм, тәһсил әлејһинә мүбаризә апармасы вә с. кими епизодлар дәрин тәәссүф доғуран фачиәләрдир. Феодал-патриархал һәјат тәрзинин бу чүр үрәкағрыдан, тәәссүф, кәдәр доғуран фачиәви һадисәләр фанатикләр мүһитинин кәскин сатиранын күчү илә ифша олунмасыны тә'мин едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләримизин бир гисми «Өлүләр» пјесинин сәнәткарлыг мә'зијјәтләрини мүһазирә васитәсилә шакирдләрә чатдырмағы даһа мүвафиг үсул һесаб едирләр. Анчаг бу проблемлә әлагәдар апарылан експериментләр көстәрир ки, бу иш бәдии тәһлил просеси илә әлагәләндирилдикдә пјесин идеја-естетик маһијјәтинин шакирдләр тәрәфиндән даһа ајдын дәрк олунмасыны тә'мин едир. Бу үсул нәзәри мә'луматларын практик шәкилдә мәнимсәдилмәсинә имкан јаратмагла јанашы, шакирдләрдә әсәрин бәдии маһијјәтини дәрк етмәк, һадисәләрин инкишафына дәриндән нүфуз етмәк үчүн реал зәмин һазырлајыр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатыны сосиалист реализм бәдии јарадычылыг методу зәмининдә инкишаф етдирән көркәмли халг шаири вә драматургу С. Вурғунун (1906—1956) һәјат вә јарадычылығы X синифдә кениш тәдрис едилир вә сәнәткарын драматуркија јарадычылығынын ән камил нүмунәси олан «Вагиф» (1938) тарихи драмы өјрәдилир. Бу әсәр васитәсилә шакирдләр VIII синифдә өјрәндикләри Азәрбајчан әдәбијјатында милли, реалист поезијанын тәмәлини гојан XVIII әсрин бөјүк халг шаири вә ичтимаи хадими М. П. Вагифин (1717—1797) дөврү вә һәјатынын бәдии сәчијјәси илә таныш олур, драматуркијанын тарихиликлә әлагәси вә тарихи мөвзуда јазылмыш мәнзум драм һаггында практик тәсәввүрә јијәләнирләр .

Мәһз Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» траки-комедијасында нүмајиш етдирдији јүксәк сәнәткарлыг мәһарәти С. Вурғун драматуркијасында өз давамыны вә јени, орижинал инкишаф мәрһәләсини тапмыш олур. Она көрә дә «Өлүләр» әсәринин сәнәткарыг хүсусијјәтләри илә әлагәдар филоложи тәдгигләрдә тәзаһүр едән мүбаһисәләр С. Вурғунун «Вагиф» драмына мүнасибәтдә дә објектив олараг мејдана чыхыр.

Әсәрин сәнәткарлыг мә'зијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә И. Селвински, J. Бојев, А. Адамист, М. Ариф, М. Чәлал, Г. Хәлилов, М. Мәммәдов, J. Гарајев вә башга алимләрин апардыглары тәдгигат ишләри мараглыдыр. Адларыны садаладығымыз алимләрин тәдгигатларында «Вагиф» пјеси каһ «тарихи гәһрәманлыг драмы», каһ «халг драмы», каһ да «фачиә» кими тәһлил олунмушдур.

С. Вурғун «Вагиф» пјесини јарадаркән тарихи һәгигәти олдуғу кими гәбул етмәмиш, ону јарадычы тәхәјјүлүндә үмумиләшдирмәклә биткин мәнзум драм јаратмышдыр. Әсәрин сакит, тәмкинлә башланан әввәлки пәрдәсиндән финала доғру еһтираслар мүбаризәси, кәскин афоризмләр, әгидәләр чарпышмасы пјесдә дәрин драматизм, чидди конфликтләрин јаранмасыны тә'мин едир. Нәһајәт, «С. Вурғун әсәрә никбин бир сонлуг вермәклә, Гачарын мәһв едилмәсини- вәтәнин ишғалчылардан азад олунмасыны халг тәнтәнәси кими мә'наландырыр». (Б. Бағыров. Орта мәктәбдә С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығынын тәдриси. Бакы, «Маариф», 1970, сәһ. 86).

«Дүнја ган үстүндә бир ханимандыр» дејән, ганлы фәлакәтләрин, дәһшәтләрин јаранмасындан мә'нәви зөвг алан Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын төрәтдији ганлы сәһнәләр тракик ситуасијалар јаратса да, һаким синифләрин зүлмкарлыг, јыртычы сијасәти үзәриндә халгын һагг сәсинин галиб кәлмәси идејасы бизә пјеси «драм» адландырмаға һагг газандырыр. «Драмда идејанын бу јолда алдығы истигамәт, мүәллифи бир сыра тарихи һәгигәтләри сәнәтин ганунларына табе тутмаға мәчбур едир, о чүмләдән Вагифин өлдүрүлмәси көстәрилмир» (Мәммәдчәфәр Чәфәров. Сәнәт јолларында, Бакы, «Кәнчлик», 1975, сәһ 321).

Пјесин бәдии тәһлили просесиндә һәмин хүсусијјәтләрә шакирдләрин диггәтинин чәлб олунмасы онларын драматикликлә фачиәвилијин гаршылыглы вәһдәти һаггында практик биликләрини инкишаф етдирир. Шакирдләрә бу истигамәтдә верилмиш биликләрин мөһкәмләндирилиб системә салынмасында Һ. Чавидин «Сәјавуш» фачиәсинин өјрәдилмәси просеси мүәллимә чох кениш имканлар верир. Ајдын мәсәләдир ки, С. Вурғунун «Вагиф» пјеси һәм мәзмун, һәм дә идеја бахымындан Һ. Чавидин «Сәјавуш» фачиәсиндән тамамилә фәрглидир. Лакин бу ики әсәри бир-биринә јахынлашдыран тәгдирәлајиг бир хүсусијјәт вардыр ки, бу да һәр ики әсәрдә тәлгин олунан идејаларын үмумбәшәри маһијјәтдә олмасыдыр.

Әкәр С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә епизодик дә олса белә комиклик јарадан вәзијјәтләрә тәсадүф

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

олунурса, Һ. Чавидин «Сәјавуш» фачиәсиндә бу чүр епизодлар бүтүнлүкдә истисна едилмишдир.

«Сәјавуш» фачиәсиндә һәр бир һадисә анчаг башланғычда драматик мәзмуна маликдир. Һүсејн Чавидин бу әсәрләриндә екс олунмуш драматик епизодлар олса-олса фачиәвилик үчүн зәмин олур. Мүәллим әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апараркән бу мәсәлә илә әлагәдар шакирдләрә илкин мә'лумат верә биләр; белә ки, Сәјавуш Забилистанда кечән гајғысыз күнләри, онун Зал оғлу Рүстәмдән пәһләванлығын сирләрини өјрәнмәси сәһнәләри драматик мәзмуна маликдир. Атасы Кејкавус тәрәфиндән Сәјавушун сараја дә'вәт едилмәси һадисәләри фачиәви истигамәтә јөнәлдир.

Кејкавус сарајында Сәјавушун илк күнләри сакит драматизмлә инкишаф едир. Аналығы Судабәнин она вурулмасы исә һадисәләри фачиәвилијә истигамәтләндирир.

Әфрасијаб сарајында да һадисәләр арасында драматикликдән фачиәвилијә кечид мәһз бу истигамәтдә тәзаһүр едир. Сәјавушла Фирәнкизин гаршылыглы мәһәббәти вә үстәлик шаһ Әфрасијабын бу севкини алгышламасы никбин драматик әһвал-руһијјә доғурур. Лакин Кәршивәзин сәркәрдә Сәјавуша гаршы хәјанәтләри вә нәһајәт, ону ханичәсинә гәтлә јетирмәси драматик әһвал-руһијјәни кәскин фачиәви вәзијјәтлә әвәз едир.

Мүәллим фачиәнин бәдии тәһлили просесиндә әсәрин јухарыда екс етдирдијимиз вә бу кими кәскин дәјишиклијә мә'руз галан дикәр һадисәләри һаггында мә'лумат вермәклә фачиә әсәриндә драматикликлә фачиәвилијин вәһдәти илә әлагәдар шакирдләрин биликләрини системә салмаға мүвәффәг олур.

Нәтичә олараг демәлијик ки, јухары синифләрдә драматуркија нүмунәләринин шакирдләрә истәнилән сәвијјәдә өјрәдилмәсиндә, хүсусилә бу әсәрләр үчүн характерик олан драматик һадисәләрин реал һәјат һәгигәтләри кими дәрк етдирилмәсиндә драматиклик, комиклик вә фачиәвилик анлајышларынын диггәт мәркәзиндә сахланылмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Ишин бу истигамәтдә тәшкили шакирдләрдә театр-сәһнә естетикасыны инкишаф етдирир, бәдии сөз сәнәтинин ән камил нөвләриндән олан драматуркијанын әдәби-нәзәри маһијјәтинин онлар тәрәфиндән дүзкүн дәрк олунмасыны тә'мин едир.

●

«Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинин тәдриси илә әлагәдар шакирдләрдә материалист дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасы тәчрүбәсиндән

Фәррух ҺӘСӘНОВ
Бакы, 16 нөмрәли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин мүәллими

Шакирдләрдә дил һаггында материалист дүнјакөрүшүнү формалашдырмаг Азәрбајчан дили тә'лими курсунун гаршысында гојулмуш башлыча вәзифәләрдән биридир. Бу бахымдан VIII синфин програмына «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинин дахил едилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин бөлмәдә дилин чәмијјәтдәки ролу һаггында шакирдләрә ашағы синифләрдә верилмиш биликләр системә салыныр, даһа да кенишләндирилир, дәгигләшдирилир. Бөлмә үзрә материалларын өјрәдилмәсиндә мүәллимин мүһазирә ха-

рактерли сөһбәтләриндән, дил материаллары үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсиндән, һәмин материалларын тәһлилиндән әсас иш формалары кими истифадә олунур. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр бу иш формаларындан дүзкүн истифадә едә билмәдикдә онларын дәрсләри марагсыз вә сәмәрәсиз кечир. Белә ки, һәмин мүәллимләр дил фактлары үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил етмәкдә јалныз дәрсликдәки чалышмалардан истифадәјә мејл көстәрмәклә мәһдудлашыр, мүзаһирә характерли сөһбәтләрини дәрсликдә верилмиш нәзәри мә'луматы ејнән тәкрар етмәк үзәриндә гурурлар вә с.

Дил һаггында шакирдләрин материалист дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирмәк үчүн онларын диггәти башлыча олараг Дил нәдир? Дил нә үчүн ичтимаи һадисә һесаб олунур? Чәмијјәтдән кәнарда дил варды? Дил нечә әмәлә кәлмишдир? Дил нечә инкишаф едир? Мүхтәлиф дилләр арасындакы үмуми вә фәргли чәһәтләр нәләрдән ибарәтдир? Бә'зи дилләрин бир-биринә охшарлығы һансы сәбәбләрлә бағлыдыр? вә с. кими проблем-суаллара чәлб едилмәлидир.

«Дил нәдир?» суалы үзәриндә апарылан мүсаһибә заманы шакирдләр, әлбәтдә, мәсәләјә мүхтәлиф чәһәтләрдән јанашачаг, мүхтәлиф мүлаһизәләр јүрүдәчәкләр Бу заман шакирдләрин диггәтини илк нөвбәдә дил сөзүнүн лексик мә'насына чәлб етмәк мәсләһәт көрүлүр. Мүсаһибә нәтичәсиндә мүәјјән едилир ки, бу сөз омонимдир. Бир мә'насы организмин ағыз бошлуғунда јерләшән бир үзвүнү билдирмәсидир: «Һәким хәстәнин дилинә бахды», «Иланын дили икиһачалы олур» вә с. Дил сөзү бу мә'нада һәм дә чохмә'налы сөздүр: гармонун дилләри, аловун дили бирләшмәләриндә буну ајдын мүшаһидә етмәк олар.

Дил сөзүнүн икинчи мә'насы ичтимаи үнсијјәт васитәсини билдирмәсидир. Мүәллим өз сөһбәтиндә башлыча диггәти мәһз бу мә'нанын дүзкүн дәрк едилмәсинә јөнәлтмәлидир. О, шакирдләри баша салмалыдыр ки, дил: а) ичтимаи һадисәдир; б) тәфәккүрүн мәһсулудур; в) фикрин ифадә васитәсидир.

Үмумијјәтлә, дил үнсијјәт васитәси кими, чох кениш мә'на кәсб едир. Морзе әлифбасы да, дәнизчиләрин бајрагларла вердији сигналлар да, машынларын вә пијадаларын һәрәкәтини низама салан јол һәрәкәти нишанлары да, светафорлар да, мағазаларын гаршысындакы лөвһәләрдә, витринләрдә, автобус-троллејбус вә трамвај дајаначагларындакы шәкилләр дә бир нөв үнсијјәт васитәсидир, онлар да мүәјјән фикирләри ифадә етмәјә хидмәт көстәрир. Лакин бүтүн бунлары чанлы дилә мүгајисәдә, ән мүһүм үнсијјәт васитәси һесаб етмәк олармы? Шүбһәсиз ки, јох. Она көрә ки, инсанлар һәмин васитәләрдән анчаг мүәјјән мәгамларда истифадә едирләр. Чанлы дил исә һәр јердә онлар үчүн ән мүһүм үнсијјәт васитәси ролуну дашыјыр.

Ону да билмәк лазымдыр ки, һејванларын, гушларын да өз «дилләри» вар. Онлар өзләринә мәхсус мүхтәлиф сәсләр, һәрәкәтләр васитәсилә бир-бирләринә мүәјјән фикирләри чатдырырлар. Мәсәлән, алимләр мүәјјән етмишләр ки, гарғалар тәһлүкә гаршысында бир чүр, бир јерә топлашмаг лазым кәләндә башга чүр сәсләр чыхармагла бир-бири илә үнсијјәт јарадырлар. Чаналарларын улашмасында, дурналарын гаггылдашмасында, итин һүрмәсиндә дә мүхтәлиф «чаларлар» мүәјјән мә'луматы: севинчи, тәһлүкәни, горхуну вә с. ифадә едир. Делфинләрин «дили» һаггында мәтбуатда даһа чох јазылар дәрч олунмушдур. Инсанлар, бә'зи ев һејванлары кими, делфинләрлә дә бәсит шәкилдә үнсијјәт сахламағы бачарырлар.

Һејванларын дил үнсијјәти онларда билаваситә харичи аләмин тә'сири илә ојанан биоложи амилләрдән ирәли кәлир, демәк, бир нөв, инстиктив характер дашыјыр. Буна көрәдир ки, һејван вә гушлар олуб-

Scanned with CamScanner

кечмиш һадисәләр һаггында һеч вахт бир-биринә фикир сөјләјә билмирләр. Үмумијјәтлә, «мәсләһәтләшмә», «фикир мүбадиләси» апармаг бачарығына малик олмурлар. Чүнки онларда тәфәккүр јохдур. Тәфәккүр јалныз инсан бејнинин мәһсулудур. Ичтимаи һадисә олан дил исә билаваситә тәфәккүрлә бағлыдыр, онун практик ифадәчисидир.

Бүтүн бунлара көрәдир ки, В. И. Ленинин дилә вердији тә'риф бу ичтимаи һадисәни бүтүн маһијјәти илә ача билир: «Дил инсанлар арасында ән мүһүм үнсијјәт васитәсидир» (**В. И. Ленин.** Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 408). Бу тә'рифдә дилин «инсанлар арасында», өзү дә «ән мүһүм үнсијјәт васитәси» олмасы даһијанә бир шәкилдә өз әксини тапа билмишдир.

Демәк, инсанлар арасында үнсијјәт васитәләри чохдур (хүсуси ишарәләр, шәкилләр, әл һәрәкәтләри, мимикалар вә с.), лакин сәсли дил бунларын арасында ән мүһүмүдүр. Елә буна көрәдир ки, дилә верилән Ленин тә'рифиндә «ән мүһүм» сөзү мәнтиги вурғу алтына дүшүр.

Һәмин тә'рифдә «инсанлар арасында» ифадәсинин дә мә'насы дәриндир. Ахы јухарыда гејд етдијимиз кими, һејванлар, гушлар арасында да мүәјјән үнсијјәт олур. Лакин онларын истифадә етдији «дил» инсан чәмијјәтинин јаратдығы дил-лә гәтијјән мүгајисәјә кәлә билмәз. Дил дедикдә бүтөв бир систем баша дүшүлүр: белә ки, мәсәлән, дилин өзүнәмәхсус мүәјјән сәсләр системи (а, у, т, х вә с.), лүғәт тәркиби, грамматикасы олур. Онун бүтүн лајлары даима инкишаф едир. Мәкәр башга чанлыларын «дилиндә» бу кејфијјәтләри ахтармаг мүмкүндүрмү? Елә буна көрәдир ки, дил ичтимаи һадисә һесаб олунур. К. Маркс вә Ф. Енкелс «Алман идеолокијасы» әсәриндә көстәрилир ки, «Дил дә шүур кими гәдимдир; дил башга инсанлар үчүн дә мөвчуд олан практик һәгиги шүурдур вә шүур кими дил дә јалныз еһтијачдан башга, инсанлара үнсијјәт еһтијачындан доғур. Һарада мүәјјән бир мүнасибәт мөвчуддурса, о мәним үчүн мөвчуддур; һејван һеч бир шејә мүнасибәт бәсләмир. Һејван үчүн онун башгаларына мүнасибәти мүнасибәт кими мөвчуд дејилдир. Беләликлә, шүур лап әввәлдән ичтимаи мәһсул олмуш вә үмумијјәтлә, инсанлар мөвчуд олдугча белә дә галачагдыр».

Һәгигәтән дә, дил васитәсилә инсанлар фикир мүбадиләси едир, өз фикирләрини башгаларына чатдырыр, башгаларынын фикир вә дүшүнчәләрини дәрк едиб, онлара өз мүнасибәтләрини билдирирләр.

Дилин ичтимаи һадисә олмасы һаггында сөһбәт апараркән шакирдләри конкрет фактларла инандырмаг лазымдыр ки, чәмијјәт харичиндә дил јохдур. Бу мәгсәдлә һәјати фактлара истинад етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Ики мисал көстәрәк.

1954-чү илдә Һиндистанда белә бир гәрибә һадисә баш вермишди: Дәмир јолу стансијасынын фәһләси көмүр вагонларынын биринә кирәндә вагонун күнчүндән әчаиб бир сәс ешитмишди. Фәһлә сәс кәлән тәрәфә баханда гаршысында дишләрини бир-биринә дөјән чох гәрибә инсанабәнзәр бир чанлы көрүб тәәччүбләнмиш вә горхмушду. Тамамилә чылпаг олан бу чанлынын бәдәниндә чохлу чапыглар вә чырмаг јерләри варды. Ушағы хәстәханаја кәтирирләр. Хәстәхананын директору оғлана Раму адыны верир.

Сонрадан мә'лум олур ки, дәмирјолчунун вагонда раст кәлдији 9 јашлы оғлан ушағы 13 ајлыг оларкән чанаварлар тәрәфиндән «оғурланмышды».

Ушағын ајагларында вә әлләриндә чох узун дырнаглары, кобуд дәриси, сон дәрәчә ирәли чыхмыш чәнәси вә ағзындан бајыра узанмыш дишләри варды. Һәкимләр ушаға инсан хүсусијјәтләри ашылајачагларына шүбһә едирдиләр.

Башга бир һадисә. Јенә дә Һиндистанын кәндләриндән бириндә овчулар мешәдәки јувадан ики гыз ушағы тапмышдылар. Онлардан биринә ики јаш, дикәринә исә 8 вә ја 9 јаш вермәк оларды. Бәс бу гызлар чанавар јувасына һарадан дүшмүшдүләр? Јәгин ки, онлары да гурдлар оғурламышды. Кичик гызы Амала, бөјүк гызы исә Камала адландырдылар. Амала ушаг евиндә өлдү. Камала исә 17 јашына гәдәр јашады.

Камала әввәлләр имәкләјә-имәкләјә кәзирди. О, күнәшин парлаг шүаларындан, оддан, ону чимдирмәк истәјәндә исә судан бәрк горхурду. Әти чиј јејирди. Јағлы шејләр јемирди.

Илк күнләр Амала вә Камала кечәләр улашырдылар. Јалныз ики ил кечдикдән сонра Камала ајаг үстә дурмаға алышды. О, данышмағы да өјрәнмишди: дөрд илдә анчаг алты сөз. (**Н. Мәммәдов, А. Ахундов.** Дилчилијә кириш, 1966, сәһ. 10—11).

Сизә мә'лумдур ки, аиләдә бөјүмүш һәр һансы бир нормал ушаг бир јашында хејли сөз билир, ики-үч јашында исә сәрбәст данышыр. Дили о, өз валидејнләриндән, ону әһатә едәнләрдән өјрәнир. Демәк, дил инсана анаданкәлмә верилән верки дејил. Ушаг ону анчаг чәмијјәт дахилиндә өјрәниб мәнимсәјир. Истәр Раму, истәрсә дә Амала вә Камала чәмијјәт чәрчисиндә јашамадыгларындан һеч кәслә үнсијјәт сахламамыш, она көрә дә данышмағы өјрәнә билмәмишдиләр. Ахы чәмијјәтдән кәнарда дил јохдур. Дил она көрә ичтимаи һадисәдир ки, о, чәмијјәтлә бир јараныр, чәмијјәтин һәјаты илә биркә инкишаф едир.

Чәмијјәт дахилиндә баш верән һәр мүһүм вә јени һадисә, инсан зәкасынын јаратдығы харигәләр өз әксини дилдә дә тапыр. Чәмијјәтин һәјаты илә дилин һәјаты бир-бири илә гырылмаз вәһдәт тәшкил едир. Л. Успенски јазыр: «Мән тез-тез тәкрар едирәм ки, сөзләр јашајыр. Буну нечә баша дүшмәк лазымдыр? Ахы сөз нә инсан, нә һејван, нә дә ки биткидир. Бәс «сөзүн һәјаты» ифадәсинин мә'насы нә ола биләр?

Сөзләр јашајыр, она көрә ки, ону јарадан халг јашајыр. О, мәнсуб олдуғу дилдә јашајыр — дәјишир, инкишаф едир. Сөз мөвчуд олур, лакин узун мүддәт дәјишмәз галмыр. О, халга лазым оланда доғулур, өмүр сүрүр, өз сәс тәркибини вә мә'насыны дәјишир (демәли, јашајыр!), она еһтијач олдугда јараныр» (**Л. Успенски.** Слово о словах, Ленинград, 1956, сәһ. 160).

Шакирдләрин диггәтини дилин нечә әмәлә кәлиб инкишаф етмәсинә јөнәлтмәк мәгсәдилә дәрсликдәки (М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов. «Азәрбајчан дили», Бакы, 1983, сәһ. 156) 450 нөмрәли чалышма үзәриндә иш апарылмасы мәгсәдәујғундур. Јахшы олар ки, чалышманын мәтнини охујуб өјрәнмәк шакирдләрә әввәлчәдән, јә'ни мөвзуја аид биринчи дәрс саатында төвсијә олунсун. Икинчи мәшғәләдә һәмин материалын мәзмуну үзрә ашағыдакы суаллар әсасында мүсаһибә апармаг мәсләһәт көрүлүр:

1) Јүксәк инкишаф етмиш инсанабәнзәр мејмунлар нечә јашамышлар?

2) Онларын ајаг үстә кәзмәләринә сәбәб нә олмушдур?

3) Инсанабәнзәр мејмунларын инкишафы үчүн онларын ајаг үстә кәзмәләринин нә кими әһәмијјәти олмушдур?

4) Инсанын формалашмасында нәјин бөјүк ролу олмушдур?

5) Нә үчүн формалашан инсанларда бири-биринә бир шеј сөјләмәк тәләбаты мејдана кәлмишдир?

Мүәллим дәрсликдәки мә'луматла јанашы, шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, инсанын инсанабәнзәр әчдадлары ибтидаи һејванлар (мејмунлар) олмушлар. Бир чох елми мүшаһидәләр сүбут етмишдир ки, инсанларын әчдады олан инсанабәнзәр мејмунлар һәјат уғрунда мүбаризә етмәк үчүн бир јердә јашамышлар. Онлар өз еһтијачларыны өдәмәк үчүн тәбиәтдә олан һазыр шејләрдән истифадә етдикләри кими, өзләрини харичи аләмдән, тәһлүкәләрдән күчлә горуја билирдиләр. Јыртычы һејванлардан горунмаг үчүн дашлардан, ағачлардан шүурсуз сурәтдә истифадә едирдиләр. Бу просес тәдричән онларын әлләринин, бәдәнләринин вә ағыл-

CamScanner ilə tarandı
Scanned with CamScanner

ларынын инкишафына тә'сир етди. Беләликлә, әмәк нәтичәсиндә әчдадларымызын сүн'и аләтләр гајырмаға башламасы инсанын әмәлә кәлмәсиндә чох бөјүк һадисә олду.

Ф. Енкелс көстәрир ки, «Әмәк— бүтүн инсан һәјатынын биринчи әсас шәртидир. Һәм дә о дәрәчәдә белә бир әсас шәртидир ки, биз мүәјјән мә'нада демәлијик: инсанын өзүнү әмәк јаратмышдыр». (**К. Маркс** вә **Ф. Енкелс.** Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1953, сәһ. 47.).

Әмәк инсанын өзүнү јаратдығы кими, онун дилини дә јаратмышдыр. Әмәк дилин јаранмасына сәбәб олдуғу кими, дил дә өз нөвбәсиндә әмәјин инкишафына тә'сир етмишдир. Биркә әмәк шәраитиндә коллектив һалында јашајан инсанлар арасында үнсијјәт әлагәләринә еһтијач дујулмушдур. «Әмәлә кәлән инсанлар о јерә чатмышлар ки, онларда бир-биринә бир шеј сөјләмәк тәләбаты мејдана кәлмишдир. Тәләбат өзүнә орган јаратмышдыр: мејмунун инкишаф етмәмиш олан хиртрәји јаваш-јаваш, лакин дөнмәдән, модулјасија јолу илә, кетдикчә даһа артыг инкишаф едән модулјасија кечмәк үчүн дәјишилмиш, ағыз органлары исә тәдричән бир-биринин ардынча ајдын сәсләр тәләффүз етмәјә өјрәнмишдир. (**К. Маркс, Ф. Енкелс.** Әсәрләри, IV чилд, М., 1955, сәһ. 360.)

Демәк, әмәк мејмунабәнзәр инсанлардан **истеһсал едән ичтимаи** инсанлары формалашдырдығы дөврдә, онлар биркә әмәк просесиндә бир-биринә бир шеј демәк еһтијачыны да дујмушлар вә нәтичәдә фикир мүбадиләси вә анлашылма васитәси олан илк дили јаратмышлар. Инсанларын илк дили һәлә формалашмамыш кобуд сәсләрин мүхтәлиф бирләшмәсиндән јаранмыш сөзләрдән ибарәт олмушдур. Лакин инсан чәмијјәти инкишаф етдикчә, онун дили дә инкишаф едиб дәјишмишдир.

Дилин нечә инкишаф етдијини шакирдләрә баша салмаг үчүн икинчи дәрс саатынын 20-25 дәгигәсини 451, 452, 453 вә 454 нөмрәли чалышмаларын синифдә коллектив јеринә јетирилмәсинә сәрф етмәк мәсләһәт көрүлүр. Галан вахтда мүәллим шакирдләрин мөвзу илә бағлы («Дилин ичтимаи һәјатда ролу вә инкишафы») өјрәндикләри нәзәри вә практик билликләри үмумиләшдирмәли, кәтирдији әлавә нүмунә вә фактларла ону (нәзәри билликләри) ајдынлашдырмалы вә дәгигләшдирмәлидир.

Һәр шејдән әввәл, шакирдләр билмәлидирләр ки, дил даим инкишафда олан ичтимаи һадисәдир. Дилин инкишафы чәмијјәтин инкишафы илә бағлыдыр. Чәмијјәтдә баш верән һәр һансы бир һадисә, елми, техники вә мәдәни јенилик онун дилиндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, вахтилә дилимиздә ишләнмиш сөзләрин бә'зиләри (**ајытмаг**— демәк, **сајру** — хәстә, **вармаг** — кетмәк вә с.) заман кечдикчә архаикләшмиш (бәј, хан, пристав, кәндхуда, јүзбашы, хыш, паровоз вә с.), бә'зиләри јени јаранмышдыр. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә халгларын ичтимаи-сијаси вә мәдәни әлагәләринин дә мүәјјән ролу олмушдур. Вахтилә Азәрбајчанын әразисиндә әрәб, фарс, монгол вә түрк ишғалчылары һөкмранлыг сүрмүшләр. Онларын мәнсуб олдуглары халгларын дилләриндән дилимизә бир чох сөзләр кечмишдир. Белә сөзләрдән бә'зиләри (адам, инсан, мә'дән, е'лан, аләм, чаван, новруз, рәфигә, тофиг вә с.) дилимизин фонетик ганунларына ујғунлашараг өзүмүзүнкүләшмиш, бир гисми исә классик әсәрләрин дилинә кечмәклә мәһдудлашмышдыр. Мәсәлән, вахтилә Нәсими, Хәтаи, Фүзули вә с. кими классикләрин әсәрләриндә раст кәлдијимиз **нәснә** — шеј; **кәз** — дәфә; **чешми-әһвал** — чәпкөз; **даман** — әмәк; **хаб** — јуху; **бидар** — ојаг, **риштә** — тел, ип; **бәри** — бош, азад, **шәһд** — бал; **сәбәг** — дәрс; **әхтәр**— улдуз вә с. кими сөзләр букүнкү әдәби дилимиздә ишләнмир.

Гаршыја белә бир тәбии суал чыха биләр: дилдән сөзләр чыханда онун лүғәт тәркибиндә бошлуг јаранмыр ми? Тәбии ки, јох! Дилдән о заман сөзләр чыхыр ки, о, өзүнә

јахын мә'налы вә даһа мүнасиб олан башга сөзлә әвәз олунур. Үмумијјәтлә, лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләрин мигдары архаикләшән сөзләрдән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә чох олур. Мәсәлән, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра рус дили васитәсилә дилимизә кечмиш **колхоз, коллектив, фотограф, телефон, електрик, машинист, паровоз, електровоз, пароход, космос, космонавт, ракет, ампер, волт. волфрам, дефис, индуктив, интеграл, конус** вә с. кими сөз вә терминләрин, демәк олар ки, сајы-һесабы јохдур.

Демәли, дил башга дилләрдән алынма сөзләр вә терминләр һесабына өз лүғәт тәркибини һәмишә зәнкинләшдирир. Әлбәттә, дилимизин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә алынма сөзләр мүәјјән јер тутса да, бу саһәдә ән әсас мәнбә дилимизин өз дахили имканлары — сөзјаратма имканларыдыр. Бу имканларын, јә'ни сөзјарадычылығы васитәләринин нәләрдән ибарәт олдуғуну шакирдләрә Азәрбајчан дилиндән систематик курс үзрә алдыглары билликләрә әсасән тәкрар етмәк (мүсаһибә вә үмумиләшдирмә јолу илә) мәгсәдәујғундур.

Дилин әмәлә кәлмәси вә инкишафы һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратдыгдан сонра онларын диггәти дилләрин мүхтәлифлијинә вә гоһум дилләр арасындакы үмуми вә фәргли чәһәтләрә јөнәлдилир. Синфә белә бир суал верилир:

—Һансы дилләри танıјырсыныз?

Шакирдләр чәтинлик чәкмәдән рус, инкилис, франсыз, алман, әрәб, фарс вә с. дилләрин адларыны чәкирләр. Мүәллим сөһбәтини давам етдирир:

—Јәгин ки, сиз радио вә телевизорда рус, түрк, түркмән, монгол, өзбәк, тачик, әфган, фарс, әрәб, инкилис вә с. халгларын дилләринин нечә сәсләндијини аз-чох мүшаһидә едибсиниз. Бу дилләрдән бә'зиләрини баша дүшмәсәниз дә, түрк, түркмән вә өзбәк дилиндәки бир чох сөзләрин мә'насы сизә танышдыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндәки **дағ, ајаг, кәл, јер, бир, дөрд, ијирми** сөзләри түрк дилиндә дағ, ајак, кол јер, бир, дөрт, јирми; түркмән дилиндә **даг, ајак, кәл, ер, бир, дөрт;** өзбәк дилиндә **тағ, оек, кул, ер, бир, турт** кими ишләнир ки, бунларын да мә'насы һәр бир азәрбајчанлыја ајдындыр. Бәс бу дилләр арасындакы јахынлыг нәдән ирәли кәлир? Адлары чәкилән дилләр арасындакы белә јахынлыг, һәр шејдән әввәл, онларын тарихән ејни бир көкдән олмасындадыр. Белә ки, мүәјјән ичтимаи, игтисади сәбәбләр нәтичәсиндә бир көкдән ајрылмыш гоһум диалектләр јаваш-јаваш инкишаф едәрәк бир-биринә гоһум олан мүстәгил дилләрә чеврилмишдир.

Дилләрин гоһумлуғу јалныз сөзләрин охшарлығы илә дејил, һәм дә грамматик гурулушун јахынлығы илә мүәјјәнләшир. Өз грамматик гурулушуна көрә дүнја дилләри әсасән үч чүрдүр: көксөзлү, аглүтинатив вә флектив диләләр.

Көксөзлү дилләрдә адындан көрүндүјү кими, шәкилчиләр иштирак етмир, сөзләр тәкчә көкләрдән ибарәт олур, онлар чүмләләрдә јалныз синтактик үсулла, јә'ни сөз сырасы, көмәкчи сөзләр, интонасија вә с. илә бир-биринә бағланыр. Чин дили белә дилләрдәндир.

Аглүтинатив (илтисаги) дилләрә шәкилчили дилләр дә дејилир. Онлар сөз көкләри вә шәкилчиләрдән ибарәт олур. Көкләр дәјишмир, мүхтәлиф грамматик мә'налар, әсасән, шәкилчиләр васитәсилә ифадә олунур. Шәкилчиләрин мүәјјән гисми сөз јарадычылығынын әсас васитәләри вәзифәсини дашыјыр. Бу дил групуна түрк, монгол, фин-угор вә с. дилләр дахилдир.

Флектив дилләр групу исә даһа чох сөз көкләринин дәјишмәси илә о бири дил групларындан фәргләнир; рус, әрәб, гәдим јәһуди вә с. дилләр бу група дахилдир. Сөз көкләринин дәјишилмәси сөзүн мүхтәлиф һиссәләриндәки сәсләрин дәјишмәсиндә өзүнү көстәрир. Әкәр әрәб, дилиндә, мәсәлән, ејникөклү **һаким, һөкм, һәким;** јахуд **мәрһум, мәһрум** сөзләри көк дахилиндәки

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

сәсләрә көрә фәргләнирсә, рус дилиндәки, мәсәлән, **страна** сөзү шәкилчиләр гәбул едәндә (**страны, стране, страну** вә с.) онун башланғычы, әсасән, дәјишмәз галыр, сону исә дәјишилир.

Дил һаггында шакирдләрин үмуми мә'луматларынын әлавә материалларла (шакирдләрин дәркетмә имканларына ујғун материалларла) дәринләшдирилмәси онларын лингвистик тәфәккүрү вә материалист дүнјакөрүшләринин формалашмасына, дәрсликдәки материалын даһа ајдын дәрк олунмасына вә марағла өјрәнилмәсинә көмәк көстәрир.

•

«XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты (1900—1917)» мөвзусунун тәдриси тәчрүбәсиндән

Әли ГАСЫМОВ

Товуз рајону, Алакол кәнд орта мәктәбинин мүәллими

VIII—X синифләрдә әдәбијјат програмында олан ичмал мөвзулары бөјүк тә'лим әһәмијјәтинә маликдир. Тәчрүбәдән белә мә'лум олур ки, ичмал мөвзуларынын шакирдләрә јахшы чатдырылмасы, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләринин шәрһи, әдәби фактларын әһатәли тәһлили сәнәткарларын јарадычылыг хүсусијјәтләринин јахшы мәнимсәнилмәсинә кениш имкан јарадыр. Буна көрә мән ичмал мөвзулары тәдрис едәркән шакирдләрин диггәтини хүсуси олараг һәмин дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләринә јөнәлдирәм. Бир мәгаләдә бүтүн ичмал мөвзуларынын тәдрисиндән данышмаг мүмкүн олмадығы үчүн бурада «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты (1900-1917)» ичмалынын тәдриси илә әлагәдар тәчрүбәмиздән бәһс едәчәјик.

IX синифдә бу мөвзунун тәдрисинә 3 саат вахт ајрылыр. Ичмалда мүхтәлиф мәсәләләр: сосиал-сијаси шәраит, дөврүн ичтимаи-сијаси характери, мәдәни һәјат, әдәби мүбаризәләр, мәтбуат органлары, һәмин илләрдә јазыб-јарадан көркәмли сөз сәнәткарлары һаггында мә'лумат верилмәси вә үмумиләшдирилмәси нәзәрдә тутулур. Илләрдән бәри иш тәчрүбәмиздән белә бир гәнаәтә кәлмишик ки, һаггында данышылан ичмалдакы мүһүм һадисәләри шакирдләрә шүурлу сурәтдә лазыми сәвијјәдә чатдырмаг үчүн тарих дәрсиндән шакирдләрин һәмин дөврә аид әлдә етдикләри биликләрә әсасланмаг олдугча фајдалыдыр. Һәмин синифдә шакирдләрә тарихи һадисәләр, о чүмләдән Азәрбајчан тарихиндән «Азәрбајчан империализм вә Русијада буржуа-демократик ингилаблары дөврүндә» бөлмәсиндә, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан мәдәнијјәти, маариф вә мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында мә'лумат верилмишдир. Мән тарихи һадисәләри, һәмчинин тарих дәрслијиндә олан һәмин материалы диггәтлә охујур вә әввәлчәдән нәзәрдә тутулан суалларла шакирдләрә мүрачиәт едирәм. Тарихдән өјрәнилмиш билијкләри мүсаһибә јолу илә мүәјјән етдикдән сонра тәхминән ашағыдакы мәзмунда мә'лумат верирәм:

XX әср, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јени бир мәрһәлә тәшкил едир. Һаггында данышачағымыз дөврүн әдәби һадисәләрини баша дүшмәк, јазыб-јарадан сөз сәнәткарларынын јарадычылыг хүсусијјәтләрини дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн һәмин дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләрини билмәк лазымдыр. Чүнки бәдии әдәбијјат бу вә ја дикәр дөврдә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләрә биканә галмыр. XX әсрин әввәлләриндә чар Русијасында артыг фәһлә синфи өз һүгугу уғрунда мүбаризәјә галхмаға башламышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан, демәк олар ки, мүстәмләкә өлкәси олараг галырды. Шәһәрлә кәнд арасында фәрг даһа да артырды. Бакыда капитализм сүр'әтлә инкишаф едирди. Кәнддә исә феодал мүнасибәти давам едир, даһа да шиддәтләнирди. Адамларын јашајыш үчүн ән зәрури шејләрә олан еһтијачлары кетдикчә чохалырды. Јохсул кәндлиләр еһтијачларыны гисмән дә олса өдәмәк үчүн узаг кәндләрдән Бакыја, јахуд башга шәһәрләрә ишләмәјә кедирдиләр. Бу дөврдә Бакы нефт мәркәзи кими дүнја мигјасында танынмышды. Она көрә дә харичи капиталистләр дә Бакы нефтини әлә кечирмәјә чалышырдылар. Беләликлә, истисмар кетдикчә артыр, зәһмәткеш халгын вәзијјәти, һәјат шәраити даһа да ағырлашырды. Халгын белә ачыначаглы вәзијјәти о дөврүн бәдии ин'икасы олан әдәби әсәрләрдә чох ајдын, реалистчәсинә тәсвир едилмишдир. Мәсәлән А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә тәсвир едилән һадисәләр узаг кәнддән бир парча чөрәк газаныб аиләсини доландырмаг мәгсәди илә Бакы нефт мә'дәнләринә ишләмәјә кәлән фәһлә Гурбанла даһа чох бағлыдыр. Гурбанын аилә мәһәббәти ону саһибкарын һәр чүр тәһгиринә дөзмәјә мәчбур едир. Аиләсинә үмид вермәк, вәтән һәсрәтини ифадә етмәк үчүн мәктуб јаздырыр. Лакин Гурбан саһибкарын мә'дәниндән нефт чыхармасы севинчинин гурбаны олур, мәктуб чатмыр. Гурбанын бу фачиәси әсрин әввәлләриндә јени јаранмагда олан фәһлә синфинин вә јохсул кәнлиләрин фачиәси иди.

Саһибкарларын халга истисмары онларын арасындакы зиддијјәти даһа да кәскинләшдирир. Бу исә фәһлә синфинин шүурунда мүәјјән ојанмаја сәбәб олур, кетдикчә ингилаби һәрәката еһтијач һисс едилир. Белә шәраит ингилаб фыртынасыны јахынлашдырыр вә әсрин әввәлләриндә Русијанын бир сыра шәһәрләриндә олдуғу кими, Бакыда да далбадал фәһлә тә'тилләри баш верирди. Лакин чар һөкумәти халгы мүхтәлиф јаланчы вә'дләрлә алдадырды. Халгын хошбәхт кәләчәји һаггында фикирләшән тәрәггипәрвәр адамлар исә бу јаланчы вә'дләрә инанмырдылар. М. Ә. Сабирин ашағыдакы мисралары бу бахымдан диггәти чәлб едир:

Сән демәдинми, думада рәф
олур еһтијачымыз?
Мән демәдимми, чох јемә, тез
позулар мәчазымыз?..

Халг һәрәкаты кетдикчә шиддәтләнирди. Чар һөкумәти бу һәрәкатын гаршысыны алмаг, дајандырмаг мәгсәди илә һәр чүр васитәјә әл атыр, халгын башыны гатмаға чалышырды. Чарын белә тәдбирләриндән бири дә әсрләр боју достлуг вә гардашлыг шәраитиндә јашајан халглар арасында әдавәт јарадараг, милли гырғын төрәтмәк сијасәти иди. Лакин јенә дә мүтәрәгги адамлар чарын бу һијләсини баша дүшүр, халглары достлуға, гардашлыға, истисмар дүнјасына гаршы мүбаризәдә бирләшмәјә чағырырдылар.

1905-чи ил ингилабынын Азәрбајчанын ичтимаи һәјатына вә әдәбијјатына күчлү тә'сир көстәрмәсини дәрсликдә верилән материаллар әсасында шәрһ едир вә әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси мәнзәрәсини көстәрирәм. Гејд едирәм ки, әдәби просес белә бир шәраитлә бағлы иди. Габагчыл фикирли адамлар мөвчуд гурулушла разылашмыр, халгын әсарәтдән, чәһаләтдән гуртармасы уғрунда мүбаризәјә гошулур, демокра-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

тик идејалары јајмаға чалышырлар. Әдәбијјат бу мүбаризәјә битәрәф галмыр, мүбаризәдә фәал гүввәјә чеврилир. Мүтәрәгги јазычылар демократик идејалары тәблиғ етмәк үчүн «Һәјат», «Фүјузат», «Игбал», «Јени фүјузат» вә дикәр буржуа мәтбуат органларындан да истифадә едир, бәдии әсәрләрини вә мәгаләләрини һәмин гәзет вә журналларда нәшр етдирирләр. Лакин чох кечмәдән ингилабдан сонра чар һөкуметиндән мәтбуат азадлығы зорла гопарылыр. Бу дөврдә Азәрбајчанда демократик мәтбуат органы јарадылды. Бөјүк ингилабчы-демократ јазычы Ч. Мәммәдгулузадәнин рәһбәрлији илә 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналы Тифлис шәһәриндә нәшрә башлады. Бу журналын нәшрә башламасы XX әсрин әвәлләриндә чох мүһүм әдәби-ичтимаи-сијаси һадисә иди. Журнал елә илк нөмрәси чапдан чыхдығы күндән тәрәггипәрвәр зијалыларын, мүтәрәгги әдәби ичтимаијјәтин диггәтини чәлб едир. Дөврүн мүтәрәгги јазычылары М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, М. С. Ордубади вә б. «Молла Нәсрәддин» журналынын әтрафында топлашдылар. «Молла Нәсрәддин»ин нәшри илә идеоложи саһәдә мүбаризә даһа да кәскинләшир.. Әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләри журналын сәһифәләриндә даһа кәсәрли, ифшаедичи јазыларла чыхыш етмәјә башладылар.

Дөврүн, ичтимаи гурулушун чиркинлијини ачыб көстәрән тәнгиди јазылар — әдәби нүмунәләр әлбәттә, јухары тәбәгәнин хошуна кәлмирди. Она көрә дә чар сензурасы «Молла Нәсрәддин» журналынын редаксијасыны нәзарәт алтына алыр, ону изләјирди. Лакин бунлар журналын әмәкдашларыны, хүсусилә онун редактору олан Ч. Мәммәдгулузадәни горхутмур, әксинә онлар даһа кәсәрли материалларла чыхыш едирдиләр.

Јери кәлдикчә XX әсрдә әдәбијјатымызда ајры-ајры јазычыларын, о чүмләдән Һ. Чавидин мөвгејини үсуси оларағ гејд едир вә онун јарадычылығынын мүтәрәгги хүсусијјәтләри үзәриндә даһа кениш дајанырам.

Әдәбијјатымызын инкишафындан данышаркән театр сәнәтинә дә тохунмағы унутмурам. Гејд едирәм ки, XX әсрә гәдәр јаранан (М. Ф. Ахундовун комедијалары, Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» вә с) ән'әнә XX әсрин әввәлләриндә даһа да инкишаф едир. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» кими классик сәһнә әсәри јараныр. Өз чохшахәли фәалијјәти илә диггәти чәлб едән Үзејир Һачыбәјов өлмәз «Лејли вә Мәчнун» (1907) операсыны, «Әр вә арвад» (1909), «О олмасын, бу олсун», јахуд «Мәшәди Ибад» (1910), «Аршын мал алан» (1912-1913) мусигили комедијаларыны бу илләрдә јаратмышдыр. Азәрбајчанда опера сәнәтинин әсасы да бу дөврдә гојулмушдур.

Әлбәттә, һәмин дөврлә әлагәдар бу мүһүм һадисәләрин шакирдләрин јаддашында галмасына наил олурам, лакин верилән мә'луматы бүтүн тәфәррүфаты илә онлардан тәләб етмирәм. Тәчрүбәмә әсасән белә бир гәнаәтә кәлмишәм ки, шакирдләрин ичмал мөвзуларындан әлдә етдикләри биликләр, мә'луматлар онларын һәмин дөврдә јазыб јарадан јазычыларын јарадычылығыны даһа мүкәммәл өјрәнмәјә, дөврүн ичтимаи-сијаси һадисәләриндән дүзкүн баш чыхармаға сәбәб олур.

Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси тәчрүбәсиндән

Пиралы ӘЛИЈЕВ
Фүзули рајону, Јағлывәнд кәнд орта мәктәбинин мүәллими, баш мүәллим

Вәтәнпәрвәрлик чох кениш анлајышдыр вә гәдим тарихә маликдир. Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин јазыр: «Вәтәнпәрвәрлик әсрләр вә мин илләр боју вәтәнләрин бир-бириндән ајры олмасынын доғурдуғу ән дәрин дујғулардан биридир» (В. И. Ленин, Әсәрләри, 28-чи чилд, Бакы, 1952, сәһ. 136)

Совет вәтәнпәрвәрлији вәтәнпәрвәрликлә бағлы јахшы ән'әнәләри өзүндә әкс етдирмәклә јанашы, өз мәзмуну е'тибарилә фәргләнир, јени мәзмун кәсб едир. М. И. Калинин коммунист тәрбијәсинин тәркиб һиссәси олан совет вәтәнпәрвәрлијиндән данышаркән јазыр: «Совет вәтәнпәрвәрлијинин көкү халг дастанларындан башлајараг узаг кечмишдән кәлир; бу вәтәнпәрвәрлик халгын јаратдығы бүтүн јахшы чәһәтләри өзүндә чәм едир вә онун бүтүн наилијјәтләрини горумағы чох бөјүк шәрәф сајыр» (М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында. Бакы. 1948, сәһ. 90).

ССРИ конститусијасында дејилир: «Сосиалист Вәтәнини мүдафиә етмәк ССРИ-нин һәр бир вәтәндашынын мүгәддәс борчудур». Демәли, Вәтәни севмәк, ону мүдафиә етмәк һәр бир совет адамынын мүгәддәс борчудур.

Һазырда кәнчләрин вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә олунмасында мәктәбин үзәринә чох мүһүм вәзифә дүшүр. Шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашдырылмасында әдәбијјат фәнининин имканлары даһа кенишдир.

Мөвчуд әдәбијјат програмына нәзәр салсаг М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, даг чичәји», Е. Ағајевин «Апрел сәһәри», М. Дилбазинин «Дөјүш күнләри», С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл», В. Катајевин «Алај оғлу», М. Һүсејнин «Одлу гылынч» (IV синиф); А. Сәһһәтин «Вәтән», М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләр еви», С. Рәһимовун «Медалјон» (V синиф); Б. Полевојун «Әсил инсан дастаны», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» (VI синиф); С. Вурғунун «26-лар», С. Рүстәмин «Гафурун гәлби», В. В. Мајаковскинин «Совет паспорту», А. Фадејевин «Кәнч гвардија» вә с. (VII синиф) кими сәнәт әсәрләриндә дәрин вәтәнпәрвәрлик һиссләринин бәдии ифадәсини ајдын көрәрик.

Адлары чәкилән әсәрләрдә шакирдләр «Дәдә Горгуд» гәһрәманларынын, Чаванширин, 26-ларын, Алексеј Мересјевин, Меһди Һүсејнзадәнин, Гафур Мәммәдовун, кәнч гвардијачыларын вә башгаларынын Вәтәнин мүдафиәси уғрунда чанларындан кечмәләринин, вәтәнпәрвәрлик һиссинин күчлү тә'сирилә нечә рәшадәт көстәрдикләринин шаһиди олурлар.

Бу әдәби гәһрәманларын һәјаты, мәрдлији вә икидлији шакирдләрдә һәрби вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашдырылмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Биз бу мәгаләдә IV-VII синифләрдә бә'зи нүмунәләр үзәриндә шакирдләри һәрби-вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијәси саһәсиндә иш тәчрүбәмиздән мүхтәсәр бәһс едәчәјик.

Тәчрүбәмиздән белә гәнаәтә кәлирик ки, бу истигамәтдә IV синифдән башламаг вә ону ардычыл давам етдирмәк лазымдыр. Һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үзәриндә ишин ардычыл апарылмасы бир тәрәфдән шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына хидмәт едир, дикәр тәрәфдән вәтәнпәрвәрлик дујғусунун чох дәрин көкләрә малик

Scanned with CamScanner

олдуғу һаггында практик тәсәввүр јарадыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әсәрдә тәсвир едилән һадисәләрин һансы дөврә аид олдуғундан асылы олмадан онун мүасир дөврдә әһәмијјәти шәрһ олунмалыдыр.

Мән халгымызын гәһрәманлыгла долу кечмишинә һәср олунан белә әсәрләри тәдрис едәрәк чалышырам ки, о шакирдләрин мә'нәви аләминә гүввәтли тә'сир көстәрсин, онларын совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијә едилмәсинә хидмәт етсин. Мәсәлән, М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, даг чичәји» адлы һекајә үзәриндә иш апараркән шакирдләрин диггәтини «Кедин, бизим ана јурдумуздан рәдд олуб кедин. Кедин ,бүтүн јадлара, јағылара билдирин ки, бизим елдә чан дејәнә чан дејәрләр ,ган дејәнә ган...» сәтирләринин үзәринә јөнәлдир вә совет дөвләтинин харичи сијасәти илә әлагәләндирирәм. Гејд едирәм ки, совет халгы һеч бир вахт башга халгын вәтәнинә көз дикмәмишдир. Биз мүһарибә истәмирик, лакин өз вәтәнимизи көз бәбәјимиз кими мүдафиә етмәјә һазырыг.

Меһди Һүсејнин «Одлу гылынч» һекајәсини тәдрис едәркән мүсаһибә јолу илә Чаваншириң вәтәнә бағлылығы һаггында тәсәввүр јаратмаға чалышырам. Вәтәнпәрвәрлик һиссинин күчүнү нәзәрә чатдырмаг мәгсәди илә гоча Варазын «Чаваншир мәғлуб оларса, өзүм гылынча сарылачағам» сөзләрини тәкрар охутдурурам вә гејд едирәм ки, вәтәнпәрвәрлик һисси вәтәндашын јашы илә мәһдудлашмыр. Вәтәндаш јашындан асылы олмајараг јери кәлдикдә ону мүдафиәјә һазыр олмалыдыр. Елә бу һиссин күчлү тә'сиринин нәтичәсидир ки, Чаваншир јашынын аз олмасына бахмајараг «гара дырнаглы дүшмән атларынын ана вәтәнин мүгәддәс, Күр суларындан бир дамчы да олсун ичмәсинә» имкан вермәмишдир. Елә VII әсрдән бу вахта гәдәр Чаваншири бир гәһрәман кими јашадан ,«Одлар јурдунун шөһрәтини бүтүн дүнјаја јајан», онун вәтәнинә дәрин мәһәббәти, онун мүдафиәси үчүн гылынч ојнатмасыдыр.

Тәчрүбәмиздән белә бир гәнаәтә кәлирик ки, шакирдләрдә һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашдырылмасы ишиндә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет адамларынын вәтәнә мәһәббәт һиссини ифадә едән әсәрләр даһа гијмәтли тә'сир көстәрир вә бу әсәрләр програмда кениш јер тутур.

Совет адамларынын вәтәнпәрвәрлијини вә чәсарәтини шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг мәгсәди илә чанларыны вәтән уғрунда гурбан верән бәдии образлар — 26 Бакы комиссарынын, («Дөјүш күнләри, «26-лар»), Меһди Һүсејнзадә («Узаг саһилләрдә»), Гафур («Гафурун гәлби»), Кәнч гвардијачылар («Кәнч гвардија»), Муса Чәлил («Учун, нәғмәләрим») вә б. гәһрәманлар үзәриндә бир гәдәр кениш дајаныр вә онларын вәтән уғрунда чанларыны гурбан вермәсинин сәбәбләрини кениш шәрһ едирәм. Шакирдләр шүурлу сурәтдә дәрк едирләр ки, Совет вәтәни мүгәддәсдир. Бөјүк чәтинликлә, ата вә бабаларынын ганы баһасына әлдә едилән бу торпаға јадларын ајаг басмасына јол вермәк олмаз. Вәтән үчүн лазым кәләрсә, һәр бири өз чанындан кечмәјә, Вәтәни горумаға борчлудур.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, һәрби-вәтәнпәрвәрлик өз маһијјәти е'тибарилә вәтәнпәрвәрликдән мүәјјән мә'нада фәргләнир. Белә ки, һәрби-вәтәнпәрвәлик садәчә олараг вәтәнә рәғбәт көстәрмәк ,дилдә «вәтәни севирәм» демәклә мәһдудлашмыр, јери кәлдикчә силаһа сарылмағы, һәрб мејданына атылмағы, вәтән уғрунда чанындан кечмәји тәләб едир.

Дөрдүнчү синифдә елә бир шакирд тапмаг олмаз ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси һаггында китаб охумамыш ,кино-филмләрә бахмамыш, сөһбәт ешитмәмиш олсун. Буну нәзәрә алараг бу синифдә С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр» ше'ринин тәдрисинә ајрылан илк саатда тәхминән ашағыдакы мөвзуда шакирдләрә мә'лумат верирәм. Билдирирәм ки, 1941-чи илин ијун ајынын 22-дә алман фашистләри Вәтәнимизин сәрһәдләрини хаинчәсинә позду. Тәпәдән дырнаға гәдәр сон силаһла тәчһиз олунмуш алман фашистләри совет торпағына ишғалчы, тәчавүзкар,ганичән бир орду кими дахил олду. 100 милләтин нүмајәндәләрини бирләшдирән Гызыл Орду өлүм-дирим мүбаризәсинә атылды. Гаранлыгла ишыг үз-үзә дајанды. Гәлбиндә Вәтән севкиси олан һәр кәс өзүнүн халг гаршысында борчуну јеринә јетирмәк үчүн чәбһәјә јолланды. Шаирләримиз, насирләримиз гәләмләрини сүнкүјә чевирдиләр. Халг шаири С. Вурғун мүһарибәнин илк күнләриндә јазды:

Билсин ана торпаг,
ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә
бу күндән.

Беләликлә, шакирдләрә таныш олан, охудуглары әсәрләрдән нүмунәләр кәтирир, онларын диггәтини мүһарибә лөвһәләрини әкс етдирән бир нечә епизода чәлб етдикдән сонра С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр» ше'рини охумаға башлајырам. Бу заман санки шакирдләр фашистләрлә өлүм-дирим мүбаризәсинә киришмиш совет дөјүшчүсү илә гаршылашырлар. Онлар ше'рин мәзмуну илә таныш оларкән дәрк едирләр ки, севимли шаиримиз һәлә мүһарибәнин илк дөврләриндә, 1941-чи илдә јаздығы «Гызыл шаһинләр»дә сәма улдузларынын, совет адамларынын икидликләрини тәрәннүм етмишдир. Оху заманы ше'рин дөјүшкәнлијинин шакирдләрә чатдырылмасына да хүсуси фикир верирәм.

Һәрби-вәтәнпәрвәрлик пролетар бејнәлмиләлчилији илә вәһдәт тәшкил едир. VII синифдә С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» әсәринин тәдриси илә әлагәдар гејд едирәм ки ,алман фашистләри мүһарибәдә гәләбә чалачагларыны белә бир идеја илә әсасландырырлар ки, куја мүхтәлиф милләтләрдән јарадылмыш бир өлкәнин адамлары арасында дөјүшдә тез нифаг дүшәчәкдир. Әслиндә бу онларын ујдурдуғу пуч фикир иди. Илк дәфә Сталинград дөјүшүндә мәғлуб оларкән өзләри дә бунун чанлы шаһиди олурлар.

Поемада ССРИ халгларынын сарсылмаз достлуғу, рус халгы илә азәрбајчанлыларын достлуғу тарихи фактларла өзүнү бир даһа көстәрир. Доғрудан да, Азәрбајчан оғлу Гафур синәсилә командири Синетскијә тушланмыш күлләнин гаршысыны алыр. Мән шакирдләрә 1955-чи илин јанварында Азәрбајчан Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун тәләбәләринин С. Рүстәмә јени ил мүнасибәти илә тәбрик үчүн јаздыглары сөзләри охујурам: «Сизи, әввәла она көрә тәбрик едирик ки, Сиз, учу јејилмәјән гәләминизи Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә одлу силаһа чевирмишсиниз. Сиз, силаһ көтүрүб чәбһәдә вурушмамышсынызса да, өз ше'р сәтирләринизлә Вәтән оғулларыны азадлыг уғрунда — Вәтән намина өз чанларындан белә кечмәјә руһландырмышсыныз. Сизин ше'рләр өз садәлији, јығчамлығы, мә'налығы вә инсанын дахили вә харичи варлығыны ачыб көстәрмәси илә ән сәмими рәғбәт газанмышдыр» (Һ. Оручәли «Әдәбијјат вә заман», Бакы, 1971 ,сәһ.62-63).

Поема үзәриндә иш баша чатдыгдан сонра, шакирдләр әввәлки илләрдә өјрәндикләри, синифдәнхарич охудуглары бәдии әсәрләр үзрә «Азәрбајчан оғуллары Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә» мөвзусунда јаздыглары иншаларда, Вәтәни нә үчүн горумаг лазым олдуғуну чох доғру шәрһ едә билир.

Бу дәрс или Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын тарихи гәләбәсинин 40 иллијинә тәсадүф едир. Мән гәләбәнин әһәмијјәтини, Коммунист Партијасынын рәһбәр ролуну, совет халгынын гәһрәманлығы-фашизми мәһв етмәсини, Авропаны хилас етмәсини шәрһ етмәк үчүн әдәбијјатын имканларындан кениш истифадә едирәм.

Scanned with CamScanner

Азәрбајчан дили орфографијасынын башлыча гајдалары

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ

педагожи елмләр доктору, професор, Азәрб. ССР ЕА Терминолокија Комитәси нәздиндә орфографија комиссијасынын үзвү

1958-чи илдә Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин гәрары илә тәсдиг олунмуш «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары» 25 илдән артыгдыр ки, јазы мәдәнијјәтимизә мүвәффәгијјәтлә хидмәт көстәрир. Өтүб кечән бу дөвр әрзиндә гајдалар, әсасән, өзүнү доғрултмуш, јазы тәчрүбәсиндә, еләчә дә мәктәб тә'лиминдә мөһкәмләниб сабитләшмишдир. Лакин чох аз да олса, онларын ичәрисиндә сабитләшә билмәјән — өз реал чығырындан узаглашмаг истәмәјән бә'зи гајдалар да мејдана чыхмышдыр ки, орфографијамызда бунларын тәсбит олунмасы мәсәләси Азәрбајчан ССР ЕА-нын орфографија комиссијасында әтрафлы мүзакирә едилмиш вә мүвафиг тәклифләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бунлар, шүбһә етмирик ки, «Гајдалар»ын јени нәшриндә өз әксини тапачаг. Ашағыда орфографијамызын башлыча вә нисбәтән чәтин гајдаларындан бәһс едиләркән орфографија комиссијасынын мүбаһисәсиз олараг гәбул етдији һәмин тәклифләр дә хүсуси олараг нәзәрә алынмыш вә онларын дүзкүн јазы тә'лиминдәки әһәмијјәти, мәгсәдәујғунлуғу әсас тутулмушдур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, орфографијамызын башлыча гајдалары һаггында охучулара тәгдим олунан бу материал тәкчә мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк үчүн нәзәрдә тутулмамышдыр; ондан хүсусән IX, X синифләрдә апарылан Азәрбајчан дили дәрсләриндә бир тә'лим материалы кими дә истифадә етмәк фајдалы ола биләр.

Сөз көкләриндә саитләрин јазылышы

§ 1. Икинчи һечасындакы саити и, бә'зән дә ү илә дејилән сөзләр и илә јазылыр; мәсәлән: **мүнбит, мүһит, үмид, мүнсиф, мүдир** вә с Тәкчә **үфүг** вә **мүһүм** сөзләри ү илә јазылыр.

§ 2. Тәркибиндәки **о** саити [a] кими тәләффүз олунан рус дилиндән алынма сөзләр бизим дилимиздә дә о илә јазылыр; **мотор, објект, совхоз** вә с.

§ 3. Рус дилиндә **ю** илә јазылан, әслиндә исә тәркибиндә **ү** саити олан бејнәлмиләл сөзләр өз дилимизин тәләффүзүнә ујғун олараг **ү** илә јазылыр: мәсәлән:

Рус дилиндә:	**Азәрбајчан дилиндә:**
Барбюс	Барбүс
бюллетен	бүллетен
бюро	бүро
Люксембург	Лүксембург
парашют	парашүт
увертюра	увертүра

§ 4. Көкүндә мүхтәлифчинсли гоша саит ишләнән алынма сөзләр әдәби дилдәки тәләффүзүндән асылы олмајараг, гоша саитлә дә јазылыр; мәсәлән: **аилә, заиф, маишәт, әчаиб, идеализм, империализм, стадион, пионер, океан** вә с. Тәкчә **милјон** вә **милјард** сөзләри истисналыг тәшкил едир. Бу сөзләр **вағзал, гәзет, пивә** вә с. сөзләр кими, дилимизә лап чохдан кечдији үчүн һәмин дөврләрдә јазымыза нә чүр дүшмүшсә, еләчә дә өз шәклини (тәләффүз шәклини) сахламышдыр.

§ 5. Тәркибиндә узанан **ә, е, ө** саитләриндән бири олан алынма сөзләрдә һәмин саит һәрфләрдән сонра апостроф ишарәси гојулур; мәсәлән: **бә'зән, дә'вәт, тә'сир, е'лан, е'тибар, мө'чүзә, мө'тәбәр** вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи сөзләрдә самитләрдән сонра гојулан апостроф ишарәси тамамилә башга вәзифә дашыјыр: һеча ајрычылығыны билдирир; мәсәлән: **ән'әнә, сүр'әт сүн'и** вә с. Белә һалда апострофдан истифадә едилмәси о демәкдир ки, **ән'әнә** сөзүнү **ә-нә-нә** шәклиндә, **сүр'әт** сөзүнү **сү-рәт** шәклиндә вә с. һечаларына ајырмагла тәләффүз етмәк сәһвдир.

§ 6. Сону **а** илә битән алынма сөзләр ики чүр јазылыр:

1) сонундакы **а** саити атыларкән мә'насы дәјишмәјән сөзләр **«а»**-сыз јазылыр; мәсәлән:

Рус дилиндә:	**Азәрбајчан дилиндә:**
анкета	анкет
аптека	аптек
атмосфера	атмосфер
конфета	конфет
резина	резин
система	систем
фабрика	фабрик...

2) сонундакы **а** самити атыларкән мә'насы анлашылмајан вә ја башга мә'на верән сөзләр әслинә ујғун олараг **а** илә јазылыр; мәсәлән: **ботаника, поезија, поетика, форма, республика** вә с.

Биринчи гисмдән олан сөзләрдә **а** саитини атаркән онларын мә'насы гәтијјән дәјишмир, һәмин сөзләр (**әнкет, аптек, конфет** вә с.) дилимизин тәләффүз бичиминә көзәл ујғунлашыр. Икинчи гисмидән олан сөзләрдә исә бу «әмәлијјаты» апармаг әсла мүмкүн дејил. Она көрә ки, белә һалда ја мә'на долашыглығы әмәлә кәлир, ја да һәмин сөзләрдән бә'зиләри өз фонетик бичиминдән чыхыр, ејбәчәр шәклә дүшүр. Мәсәлән,**ботаника, грамматика, поетика** сөзләрини **«а»**-сыз ишләтмиш олсаг, мә'на башгалашмасы јаранар: **ботаника** биткиләр аләми илә мәшғул олан елм саһәсидир, **ботаник** исә һәмин саһәдә чалышан мүтәхәссис; **грамматика** дилчилијин бир шө'бәсидир. **грамматик** исә грамматиканын тәдгиги илә мәшғул олан алим; **поетика** бәдии әдәбијјат һаггында елм, јазычынын бәдии үслуб хүсусијјәтләринин системи мә'наларыны билдирир, **поетик** исә нитг һиссәсинә көрә сифәт олуб башга мә'нада ишләнир (поетик көзәллик, поетик вүс'әт). **Поезија, камера, дифтерија, норма, доктрина** кими сөзләри **«а»**-сыз ишләтдикдә исә онларын фонетик бичими тәһриф олунмуш шәклә дүшүр,

Демәк, көстәрилән типли сөзләрдән һансыларын **«а»** илә, һансыларын исә **«а»**-сыз ишләндијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн онларын вариант әмәлә кәтирә билиб-билмәдијини әсас тутмаг лазымдыр. Әкәр, мәсәлән, **вазелин-вазелина, скарлатин-скарлатина, кајут-кајута** сөзләри бир-биринә вариант ола билирсә, әввәлинчиләр бизим дилимиз үчүн дүзкүн сајылыр, ола билмирсә (**поезија, проза-проз** кими), әслинә мүвафиг јазылыш формасы гәбул едилир.

§ 7. Әслиндә (мәншәјинә көрә) бирһечалы олуб, тәләффүздә чох заман сонундакы ики самит арасына **и** вә ја **ү** саити артырмагла дејилән сөзләр ики чүр јазылыр:

1) ики саитлә јазыланлар: **гәбир гәдир, ејиб, этир, зеһин, изин, сәбир, өмүр, исим, нәсил, сәтир, синиф, фәсил, фикир, чисим, шәкил;**

2) бир саитлә јазыланлар: **гәбз, гәср, әмр, әсл, зүлм, нәбз, нәср, нәфс, һүзн, һәср (етмәк), һөкм, үзр, үзв, һәбс, кәср, сәдр.**

Икинчи гисимдән олан сөзләрдән бә'зиләри ики саитлә јазылдыгда тамамилә башга мә'налы сөзләр алыныр: **әср-әсир, әмр-әмир, нәфс-нәфис, һәср-һәсир, нәср-Нәсир, кәср-кәсир.**

Бәс һәр ики гисимдән олан сөзләри бир-бириндән һансы әламәтләринә көрә фәргләндирмәк мүмкүн-

Scanned with CamScanner

дүр? Ахы икинчи гисмә дахил олан сөзләр дә дилимиздә чох заман ики саитдә тәләффүз олунур: [гәбиз], [гәсир], [һөкүм] вә с. кими. Мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда ајырд етмәк олар ки, биринчи гисмә дахил олан сөзләрдә вурғу икинчи һечанын үзәринә дүшүр: **сәтИр, синИф, фикИр** вә с.

Икинчи гисмдән олан сөзләрдә исә (онлар ики саитлә дә тәләффүз едиләндә) вурғу әввәлинчи һечанын үзәриндә галыр, икинчи саит вурғусуз вә чох зәиф шәкилдә тәләффүз олунур. Тәләффүздә belә сөзләрдән бә'зиләриндә вурғу о заман икинчи саитин үзәринә дүшүр ки, јухарыда гејд етдијим кими, онлар тамамилә башга мә'на кәсб едиб ики саитлә дә јазылыр.

Икинчи гисмә дахил олан сөзләрин јазылышы илә әлагәдар belә бир гајда да гәбул едилмишдир ки, һәмин сөзләрә саитлә башланан һәр чүр шәкилчи артырылдыгда онларын көкүндәки икинчи саит дүшүр; мәсәлән: **сәбир-сәбрим; нәсил-нәслә; шәкил-шәклин; фикир-фикримиз** вә с.

Дилимиздә ејни типли сөзләрә охшајан бир груп башга сөзләр дә вар ки, бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Һәмин сөзләр, башлыча олараг, бунлардыр: **ағыл, бејин, бурун, ағыз, бојун, гарын, чијин, әјин** (әјин палтары).

Әввәлкиләри (сәбир, фикир, шәкил...) әслинә мувафиг олараг бирһечалы сөзләр кими дә тәләффүз етмәк мүмкүн олдуғу һалда, **(сәбр, фикр, шәкл, фәсл вә с. кими)**, сонракылары **«ағл, «бејн», «алн», «бурн»**... шәклинә салмаг мүмкүн дејил. Әввәлкиләрә саитлә башланан һәр чүр шәкилчи артырдыгда онларын көкүндәки икинчи саит дүшүр. Сонракылара исә јалныз мәнсубијјәт шәкилчиләри артыранда ејни һадисә баш верир; мәсәлән, ушағын **ағлы**, онун **бејни**, мәним **алным**, балинанын **ағзы**, дәвәнин **бојну**, сәнин **чијнин** вә с. Лакин узун илләрин јазы тәчрүбәси көстәрир ки, belә сөзләр саитлә башланан һал шәкилчиләри гәбул етдикдә онларын көкү дәјишилмәз шәкилдә галыр. Мисаллара диггәт јетирәк: **бејинин гурулушу, оғулун е'тибары, алына јазмаг, ағыза бахмаг, ағылын кәскинлији.** Бу гајда индијәдәк орфографијамызда тәсбиг едилмәмишдир. Лакин «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә (Бакы, 1975) бунун елементләринә тәсадүф едирик. Мәсәлән, һәмин лүғәтдә **ағылабатан, ағызаалынмаз, ағызағыза, чијин-чијинә**, сөзләринин **«ағлабатан», «ағзаалынмаз», «ағызағза», «чијин-чијнә»** шәклиндә кетмәмәси, көрүнүр, гејд етдијимиз гајдаја истинад едилмәсиндән ирәли кәлмишдир. Һәр һалда бунун чәтин вә һәлә там сабитләшмәмиш гајда олдуғу нәзәрә алынмалыдыр.

Сөз көкләриндә самитләрин јазылышы

§ 8. Тәркибиндә **ц** самити олан рус дилиндән алынма сөзләрин јазылышында ашағыдакы гајдалар әсас тутулур.

1) Үмуми исимләр **с** илә јазылыр; мәсәлән:

Рус дилиндә:	**Азәрбајчан дилиндә:**
цех	сех
цирк	сирк
концерт	консерт
доцент	досент
сценарист	ссенарист...

«Вице» сөзү истиснадыр; о, **витсе** шәклиндә јазылыр.

2) Хүсуси исимләр **тс** илә јазылыр; мәсәлән:

Рус дилиндә	**Азәрбајчан дилиндә:**
Цеткин	Тсеткин
Варанцов	Варантсов
Кузнецов	Кузнетсов
Моцарт	Мотсарт...

Тәркибиндә гоша цц олан хүсуси исимләрдә «ц»-нин бири атылыр: **Ницце-Нитсе.**

§ 9. Тәркибиндә **щ** һәрфи олан алынма сөзләрин јазылышында ашағыдакы гајдалар әсас тутулур:

1) Сөзүн әввәлиндә вә сонунда ишләнән щ самити әвәзинә ш јазылыр.

Рус дилиндә:	**Азәрбајчан дилиндә:**
Щедрин	Шедрин
Щорс	Шорс
щотка	шотка
борщ	борш...

2) Сөзүн ортасында ишләнән **щ** самити әвәзинә ики **ш (шш)** јазылыр:

Рус дилиндә:	**Азәрбајчан дилиндә:**
мещан	мешшан
Верещакин	Верешшакин
Плещунов	Плешшунов

§ 10. Рус дилиндә **г** илә (бә'зән дә х илә) јазылан бејнәлмиләл сөзләр әслинә ујғун олараг бизим дилимиздә **һ** илә јазылыр; мәсәлән:

Рус дилиндә:	**Азәрбајчан дилиндә:**
гуманизм	һуманизм
гармонија	һармонија
гектар	һектар
героглиф	һероглиф
гимн	һимн
Бетховен	Бетһовен
Гамбург	Һамбург
Гавана	Һавана...

§ 11. Сон сәси **х** вә ја **ғ** кими тәләффүз олунан чохһечалы сөзләр, еләчә дә дүзәлтмә сөзләр вә мүхтәлиф сөз формалары **г** илә јазылыр; мәсәлән: **ајаг, булаг, гашыг, јахшылыг, дағлыг** вә с. Белә сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда **г** самити **ғ** самитинә кечир; мәсәлән: **ајаг-ајағы, булаг-булаға, охујачаг-охујачағам** вә с.

Бу гајда **Гандах, Мухах, Газах, Јевлах, Самух** вә с. кими хүсуси чоғрафи адларын јазылышына аид дејил. Һәмин чоғрафи адлара саитлә башланан шәкилчиләр артырдыгда да, тәләффүздән асылы олмајараг, онларын сонунда јазылан **х** самити **ғ** самитинә кечмир. Она көрә ки, орфографијамызда **х** самитинин **ғ** самитинә кечмәси бир јазы гајдасы кими гәбул олунмајыб вә буна еһтијач да јохдур. Нәзәрә алынмалыдыр ки, **Газах, Мухах, Јевлах** типли хүсуси чоғрафи адлара саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда онларын сонундакы **х** самитинин (ғ) кими тәләффүз едилмәси, садәчә, орфоепик гајдалардан бидир.

Нәһајәт, гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи тәрәфи **г** самити илә битән, икинчи тәрәфи исә саитлә башланан ики сөзүн бирләшмәсиндән ибарәт мүрәккәб сөзләрдә **г** самитини **ғ** илә әвәзләмәк сәһвә јол вермәк демәкдир. Белә сөзләр тәләффүзүндән асылы олмајараг, **г** илә јазылыр; мәсәлән, **ајагалты, бармагарасы, гатыгашы** вә с.

§ 12. Сон сәси һәм **т**, һәм дә **д** кими; һәм **к**, һәм дә **к** кими; һәм **с**, һәм дә **з** кими; һәм **ч**, һәм дә **ч** кими тәләффүз олунан сөзләрин сон самитинин јазылышында белә бир гајда әсас тутулур: сөзә саитлә башланан шәкилчи артырдыгда онун сонунда һансы самит сәсләнирсә, һәмин сөз о самитлә дә јазылыр; мәсәлән; **булу(д,т)**-булудун, **палы(т,д)**-палыд-ы, **әһән(к,к)**-әһәнк-и, **пәлән(к, к)**-пәләнк-ә, **алма(с, з)**-алмаз-ын, **гылынч (ч, ч)**-гылынч-ы вә с.

§ 13. Һечаларындан бири **п** илә битиб, ондан сонракы һечасынын илк самити **б** кими сәсләнән сөзләр гоша **п (пп)** илә јазылыр; мәсәлән: **таппылты, топпуз, һоппанмаг, шаппылты** вә с.

§ 14. Сону әрәб мәншәли -ијјәт, -ијјат,-ијјә шәкилчиләри илә битән сөзләр чох заман бир **ј** илә тәләффүз едилмәсиндән асылы олмајараг, ики **ј (јј)** илә јазылыр; мәсәлән: **һәдијјә, сәһијјә, ријазијјат, хасијјәт** вә с.

§ 15. Сон самити узун тәләффүз олунан тәкһечалы сөзләр гоша самит һәрфлә јазылыр: мәсәлән **ватт, зәнн, зидд, күлл, рәдд (етмәк), сирр, тибб, фәнн, хәтт, һагг, һәдд, һәлл** (етмәк), **һисс.**

Белә сөзләрә самитлә башланан шәкилчи артырдыгда онларын көкүндәки гоша самитләрдән бири дүшүр; мәсәлән **сирр-сирләр, һагг-һагсыз, хәтт-хәтдән, фәнн-фәнләр** вә с. Бу гајда **һисс** сөзүнә шамил едилмир; она көрә ки, һәмин сөзүн ејни самитләриндән бирини атдыгда о, тамамилә башга мә'на кәсб едир: **һис** мә'насыны **(очағын һиси).** Јалныз **сиз** шәкилчисини артырдыг-

да с самитләриндән бирини «ихтисар етмәк» тәләб олунур (һиссиз јазмаг сәһвдир).

Шәкилчиләрин јазылышы

§ 16. Фе'л көкләриндән исим дүзәлдән -ғы (-ки, -гу, кү,), -гы (-ки, -ку, -кү) шәкилчиләриндән әввәлинчиләр, јә'ни -гы, -ки... шәкилчиләри сону кар самитлә битән фе'лләрә, сонракылар исә (-ғы, -ки...) чинкилтили самитлә битән фе'лләрә гошулур; мәсәлән:

ас-гы	**чал-ғы**
сеч-ки	**сәр-ки**
пус-гу	**вур-ғу**
сүрт-кү	**бөл-кү**

Әвәлләр дәрсликләрдә бу гајда белә изаһ едилирди: кар самитлә башланан ејни шәкилчиләр кар самитлә битән фе'лләрә, чинкилтили самитлә башлананлар исә чинкилтили самитлә битән фе'лләрә гошулур. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу изаһатын анчаг икинчи һиссәси һәгигәтә ујғун кәлир. Нүмунәләри (сағ тәрәфдәки) бир даһа мүшаһидә етсәниз, буну ајдын көрә биләрсиниз. Сону кар самитли фе'лләрә гошулан шәкилчиләрдән исә анчаг -ки вә -кү кар самитлә башланыр. -гы, -гу шәкилчиләриндә г самити, ајдын мәсәләдир ки, кар дејил, чинкилтилидир.

Бу чәтин вә характеринә көрә мүрәккәб олан гајданы јахшы јадда сахламаг үчүн буну да билмәк лазымдыр ки, сону кар самитли фе'лләрдән әмәлә кәлән **асгы, пусгу, сечки, итки** кими сөзләрин тәләффүзү дә, әслиндә, јазылышындан фәргләнир; белә ки, онлар ас[ғы], пус[ғу], сеч[ки,] ит[ки] шәкилдә тәләффүз олунур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи алимләр белә бир реал әсасы олмајан фикир ирәли сүрүрләр: куја кар самитдән сонра кар самитин, чинкилтили самитдән сонра исә чинкилтили самитин кәлмәси дилимиздә «полад кими мөһкәм бир гануна» чеврилмишдир. Бу, садәчә олараг, сәс-һәрф мүнасибәтләринини нәзәрә алынмамасындан ирәли кәлән сәһв фикирдир. Она көрә ки, чанлы дилдә әксәр һалларда кар самитдән сонра чинкилтили (вә ја бир гәдәр карлашмыш чинкилтили) самит кәлир, мәсәлән, кә[ск]ин, кү[ск]үн, хә[сд]ә, мә[фд]ил, кә[шв]ијјат, аға[пб]ағ, әлбә[тд]ә вә с. Демәли, фонетик ганунлары һәрфләрдә јох, сәсләрин ујушмасында ахтармаг лазымдыр.

-гы, -ки, -гу, -кү... шәкилчиләринин јазылышы вә тәләффүзү һаггында бүтүн јухарыда дејиләнләр ејнән фе'лләрдән сифәт дүзәлдән -гын (-кин, -гун, -күн), -ғын (-кин, -ғун, -күн) шәкилчиләринә дә аиддир. Буну ашағыдакы нүмунәләр үзәриндә мүшаһидә апармагла мүәјјән етмәк чәтин дејил.

даш-гын-даш[ғын]	**аз-ғын**
кәс-кин-кәс[кин]	**әз-кин**
тут-гун-тут[ғун]	**вур-ғун**
күс-күн-күс[күн]	**өл-күн**

§ 17. Фе'лин нәгли кечмиш заманынын икинчи шәхсин тәк вә чәминдә заман шәкилчисини (-мыш[4]) «ш»-сыз да јазмаг дүзкүн һесаб олунур. Демәк, фе'лин бу формасында ики чүр јазылыша јол верилир; мәсәлән: **алмышсан-алмысан, кәлмишсән-кәлмисән, алмышсыныз-алмысыныз, кәлмишсиниз-кәлмисиниз** вә с.

§ 18. Әсасән алынма сөзләрә гошулараг мүхтәлиф мә'налы сифәтләр әмәлә кәтирән **и** шәкилчиси аһәнк ганунуна табе олмадан бир чүр јазылыр; мәсәлән: **ингилаби, тарихи, һәјати, чәнуби, лазыми, руһи** вә с.

Сону саитлә битән сөзләрдә бу шәкилчинин әввәлинә бир **в** самити артырылыр: **даирәви, күтләви, Кәнчәви** вә с.

§ 19. Сифәт вә исим дүзәлдән **-ы** (-јы[4]) шәкилчиси, сифәт дүзәлдән -и шәкилчисиндән фәргли олараг, аһәнк ганунуна көрә дөрд чүр јазылыр; мәсәлән: **кәрпичи, шабалыды, нарынчы, зоғалы, армуду, дарчыны, дәрбәнди, күмүшү, «Вағзалы», «Чејраны»** вә с.

Сону саитлә битән сөзләрдә бу шәкилчиләрин әввәлинә бир битишдиричи ј самити әлавә олунур; мәсәлән: **гәһвәји, буғдајы, сүрмәји** вә с.

Сифәт дүзәлдән **-и** шәкилчиси илә сифәт вә исим дүзәлдән **-ы** шәкилчисинин фәргли чәһәтләрини гыса шәкилдә ашағыдакыларла характеризә етмәк олар.

а) Әввәлинчиси әсасән алынма сөзләрә гошулур вә аһәнк ганунуна табе олмадан бир чүр јазылыр; һәтта, бу чәһәтдән (сөз көкүнүн аһәнкинә табе олмамаг чәһәтдән) о, елә «мүһафизәкардыр» ки, дилимиздә ишләнән бир нечә сөзү «өз аһәнкинә» табе олмаға да «мәчбур етмишдир»: **хәлги** (әслиндә сөзүн көкү «халг»дыр), **кимјәви** (әслиндә көкү «кимја»дыр); **дүнјәви** (әслиндә сөзүн көкү «дүнја»дыр). Сонракы исә аһәнк ганунуна ујғун олараг дөрд чүр јазылыр.

б) Әввәлинчиси саитлә битән сөзләрә **-ви** шәклиндә **(сырави, даирәви...)**, сонракы исә **-јы[4]** шәклиндә гошулур **(сүрмәји, буғдајы...)**,

в) Әввәлинчиси анчаг сифәт әмәлә кәтирир, сонракысы исә исимләрдән һәм сифәт **(кәрпичи, хынаји...)**, һәм дә исим («Вағзалы», «Чејраны»...) әмәлә кәтирир.

г) Әввәлинчиси мүхтәлиф мә'налы сифәтләр әмәлә кәтирдији һалда, сонракысы, башлыча олараг, рәнк билдирән сифәтләрин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир.

§ 20. **Мәнафе, мәнбә** вә **мәншә** сөзләри мәнсубијјәтә көрә дәјишәркән самитлә битән исимләрин шәкилчиләрини гәбул едир вә бу заман онларын әввәлинә бир битишдиричи ј самити әлавә олунур; мәсәлән:

мәнафе-јим	**мәнафе-јимиз**
мәнафе-јин	**мәнафе-јиниз**
мәнафе-ји	**(мәнафе-ләри)**

Әлавә мисаллар: **дилин мәншәји, чајын мәнбәји.**

§ 21. Гысалтмалара әлавә олунан шәкилчи сөзүн сон саитинин аһәнкинә табе едиләрәк јазылыр. Әкәр гысалтма бир сөз кими охунмурса, онун сон һәрфинин ады (т «те», п -«пе» вә с.) әсас тутулур; мәсәлән: **ССРИ-дә, АДУ-ја ҮИЛҜКИ-нин** вә с.

Сөзләрдә бөјүк һәрфин ишләнмәси

§ 22. **Шејх, сејид, шаһ, султан** сөзләри рүтбә, ләгәб, титул билдирдикдә бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән: **Шејх Нәсруллаһ, Сејид Әзим, Шаһ Исмајыл, Султан Сәнчәр** вә с.

Бәј, ханым сөзләри инсан адларынын тәркиб һиссәләрини тәшкил етдикдә битишик, белә адлара әлавә едиләрәк һөрмәт, еһтирам, мәгсәди дашыдыгда исә ајры јазылыр; мәсәлән; а) **Әминәханым, Минаханым, Пүстәханым, Әлибәј, Ағабәј** вә с.; б) **Исмәт ханым, Чимназ ханым, Фәридә ханым, Үзејир бәј** (Һачыбәјов), **Мәшәди бәј** (Әзизбәјов), **Фиридун бәј** (Көчәрли), **Рәшид бәј** (Әфәндијев) вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, **ханым** сөзүнүн һөрмәт мә'насында ишләдилмәси күтләви характер дашыјыр, **бәј** сөзү исә ејни мәгсәдлә, әсасән, бә'зи шәхсијјәтләрин адлары илә јанашы ишләдилир.

§ 23. «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда (1975-чи ил) көстәрилмишдир ки, «Хүсуси исимләр чәм шәкилчиси гәбул етдикдә бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән: **Низамиләр, Фүзулиләр, Искәндәрләр, Меһди Һүсејнзадәләр, Саламовлар, Һачы Гаралар»**. Лакин бу гајда мүәјјән сәбәбләрдән мәтбуатымызын тәчрүбәсиндә өзүнү кифајәт дәрәчәдә доғрулда билмәмишдир. Белә сәбәбләрдән бири вә башлычасы ондан ибарәтдир ки, һәмин типли сөзләрин јазылыш гајдасынын мүәјјәнләшдирилмәси дилимизин спесификасы илә бағлы дејил, бир нөв, бејнәлмиләл характер дашыјыр. Башга дилләрдә, хүсусән рус дилиндә нечәдирсә, бизим дилимиздә дә о чүр гәбул едилмәси даһа мәгсәдәујғундур. Үмуми принсип беләдир: хүсуси исимләр чәм шәкилчиси гәбул етмәклә **үмумиләшдирмә** билдирдикдә бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән; **Низамиләр, Фүзулиләр. Сабирләр, Һәзи Аслановлар, Әлизадәләр, Сәлимовлар** вә с. Бәдии образларын **типикләшдирилмәсини** билдирдикдә исә кичик һәрфлә јазылыр; мәсәлән, **саламовлар, севилләр, алмазлар, новрузәлиләр** вә с. Ону да дејәк ки, **Һачы Гара, Мирзә Сәмәндәр,** Һачы Әһмәд кими образ-

ларын адлары чәм шәкилчиси васитәсилә типикләшдирилдикдә ајры дејил, битишик јазылмалыдыр: **һачыгаралар, мирзәсәмәндәрләр, һачыәһмәдләр.**

Чәм шәкилчиси илә ишләнән хүсуси исимләрин јазылышында вахтилә белә бир фикрә әсасланылырды ки, һәмин исимләр мүсбәт шәхсијјәтләри билдирәндә бөјүк, мәнфи шәхсијјәтләри билдирәндә исә кичик һәрфлә јазылмалыдыр. Бәли, белә бир гајда Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә һәтта орта мәктәб дәрсликләринә дахил едилмишди. О заман гајданын бу чүр формалашдырылмасы, мән дејирәм ки, совет адамларынын дүшмәнә — фашизмә олан интәһасыз нифрәтиндән ирәли кәлмишди. Дөври мәтбуатда **һитләрләр, көббелсләр, муссолиниләр** вә с. кими үмумиләшдирмәләр тез-тез ишләдилирди вә бунлар чох һаглы олараг јалныз кичик һәрфлә јазылырды. Һәмин гајдадан инди дә јери кәләндә бу чүр үслуби мәгсәдлә истифадә олунмасына аз-чох тәсадүф едилир. Лакин унутмаг олмаз ки, бу, анчаг үслуби мәгсәд дашыјыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, мүәјјән һалларда бә'зи үмуми исимләрин мәтндә бөјүк һәрфлә јазылмасы да үслуби мәгсәддән ирәли кәлир. Буна хүсусән ашағыдакы мәгамларда јол верилир.

1) Рәсми мә'луматларда, мүгавиләнамәләрдә вә дикәр сәнәдләрдә бә'зи сөзләр—шәрти мә'нада ишләдилән хүсуси исимләр бөјүк һәрфлә јазылыр: **Разылашан Тәрәфләр** (бејнәлхалг әһәмијјәтли актларда), **Фөвгәл'адә** вә **Сәлаһијјәтли Сәфир** (рәсми мә'луматда), **Мүәллиф, Нәшријјат** (мүәллифлик мүгавиләнамәләриндә).

2) Хүсуси үслуби мәгсәдлә **Азадлыг, Достлуг, Гардашлыг, Сүлһ. Инсан, Вәтән** вә с. кими сөзләрин дә бөјүк һәрфлә јазылмасы тамамилә мәгбул сајылыр.

Һәр һалда нә бә'зи үмуми исимләрин (шәрти мә'нада ишләнән хүсуси исимләрин) бөјүк һәрфлә јазылышы, нә дә мәнфи шәхсијјәтләрин адларына чәм шәкилчиси артырмагла дүзәлдилән үмумиләшдирмәләрин кичик һәрфлә јазылышы сырф орфографик гајда дејил. Бунлары олса-олса үслуби-орфографик гајда адландырмаг олар. Елә буна көрәдир ки, һәмин гајдалар «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда да өз әксини тапмамышдыр.

§24. Һејванлара верилән адлар (**Топлан, Гызыл** вә с.) тәмсилләрдә, аллегорик әсәрләрдә, нағылларда вә с. иштирак едән сурәтләрин үмуми исимләрдән ибарәт адлары бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән: «Бир күн **Өрдәк, Балыг** вә **Хәрчәнк** бир-бири илә бәһсә киришдиләр».

§25. Хүсуси астрономик вә чоғрафи адларын, күчә вә мејдан адларынын баш һәрфи бөјүк јазылыр; бу хүсуси адлар ики вә даһа артыг сөздән ибарәт оларса (**ада, боғаз, бүрч, гала, дәниз, океан, чај, көл** вә с. сөзләрдән башга), онларын тәркибиндәки бүтүн сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **Гүтб улдузу, Бөјүк Ајы бүрчү, Ај, Күнәш, Хәзәр дәнизи, Сакит океан, Дарданел боғазы, Көј көл, Абшерон јарымадасы, Көјәзән дағы, Чыдыр дүзү, Муған дүзү, Сынык көрпү,Гыз галасы, Достлуг мејданы, Коммунист күчәси, Ашағы Көјнүк, Јени Әләт, Чәнуби Америка, Шәрги Авропа вә с.**

Ај, Күнәш, Јер сөзләри астрономик термин кими ишләнмәдикдә һәмишә кичик һәрфлә јазылыр; мәсәлән: «Һәр тәрәф ајын ишығында ајдын көрүнүрдү», «Биз күнәши гаршыламаг үчүн дәниз кәнарына јолландыг», «Биз истәмирик ки, јер үзүнү түстү-думан бүрүсүн» вә с.

Хүсуси чоғрафи адларын тәркибиндәки **көл, чај, дағ,** сөзләри мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едәндә һәмин адларын ајры јазылышында һеч бир чәтинлик гаршыја чыхмыр (**Ладога көлү, Араз чајы, Алп дағы** вә с.). Лакин ејни сөзләр башланғыч формада ишләндикдә бә'зи орфографик чәтинликләрлә гаршылашмалы олуруг; мәсәлән: Көј көл ајры јазылдығы һалда Маралкөл Бәликөл нә үчүн битишик јазылыр?

Үмумијјәтлә, бу типли чоғрафи адларын јазылышында мәтбуатда мүхтәлифлијә тез-тез тәсадүф едилир. Көрүнүр, бә'зи истисналыглары нәзәрә алмагла үмуми гајданы белә гәбул етмәк мәгсәдәујғундур: тәркибиндәки көл, чај, дағ сөзләри башланғыч формада ишләнән хүсуси чоғрафи адлар битишик јазылмалыдыр; мәсәлән: Зәликөл, Ганлыкөл, Пәнчәкөл, Тахтакөл, Тиканлычај, Хачынчај, Кирдиманчај, Шаһдаг, Туфандағ вә с. **Көј-көл, Көј чај** (чај ады) сөзләри истисңадыр. Бу истисналыг, чох күман ки, һәмин сөзләрин тәркибиндәки «көл» сөзүнүн һәгиги мә'нада ишләнмәси илә бағлыдыр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бунларын ајры вә ја битишик јазылышы һәлә сабитләшмәмишдир.

§26. Ингилаби бајрамларын вә тарихи күнләрин адлары тәркибиндәки биринчи сөзүн баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **Гәләбә күнү, Бир мај, Совет Ордусу күнү, Јени ил, Конститусија күнү, Бејнәлхалг гадынлар күнү, Ијирми сәккиз апрел, Доггуз мај** вә с.

Бир чүр адларын тәркибиндәки мигдар сајлары рәгәмлә јазыланда ондан сонракы сөзүн баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **1 Мај, 28 Апрел, 9 Јанвар** вә с.

§27. Тарихи һадисәләрин, дөврләрин, гәдим абидәләрин, сүлаләләрин, сәнәдләрин вә с. адларында биринчи сөзүн баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **Вәтән мүһарибәси (Бөјүк Вәтән мүһарибәси), Парис коммунасы, Версал сүлһү, Сәфәвиләр сүлаләси, Орхан-Јенисеј абидәләри, Палтава дөјүшү** вә с.

§28. Мүттәфиг вә мухтар республикаларын, вилајәтләрин, демократик өлкәләрин рәсми адлары тәркибиндәки бүтүн сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылар; мәсәлән: **Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы, Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы, Адыкеј Мухтар Вилајәти, Әфганыстан Демократик Республикасы** вә с.

§29. Дөвләтләрин гејри-рәсми адлары тәркибиндәки бүтүн сөзләр бөјүк һәрфлә јазылыр; мәсәлән: **Совет Иттифагы, Совет Азәрбајчаны, Совет Ермәнистаны, Советләр Өлкәси** вә с.

Вәтән сөзү **ССРИ** мә'насында ишләдиләркән бөјүк һәрфлә јазылыр.

§30. Совет Иттифагынын, еләчә дә мүттәфиг республикаларын вилајәт, шәһәр вә рајонларын дөвләт, партија вә һәмкарлар идарә вә тәшкилатларынын адлары тәркибиндәки бүтүн сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **Совет Иттифагы Коммунист Партијасы, Сов.ИКП МК-нын Сијаси Бүросу, Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы, ССРИ Али Совети, Азәрбајчан ССР Мариф Назирлији, Бакы Шәһәр Партија Комитәси, Низами Рајон Партија Комитәси, Газах Рајон Малијјә Шө'бәси.**

§31. Сијаси партијаларын рәсми адлары тәркибиндәки бүтүн сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **Монголустан Халг Ингилаб Партијасы, Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы** вә с.

§32. Тамаша мүәссисәләринин, институтларын, техникумларын адлары тәркибиндәки бүтүн әсас сөзләрин баш һәрфи бөјүк јазылыр: мәсәлән: **М. Магомајев адына Азәрбајчан Дөвләт Филармонијасы, М. Ф. Ахундов адына Ленин орденли Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры, С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университети. М. Ә. Сабир адына Бакы Педагожи Техникуму, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Институту** вә с.

§33. Истираһәт паркы, бағ, мәдәни очаг вә с. адлары тәркибиндәки јалныз биринчи сөзүн баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **С. М. Киров адына Мәркәзи** мәдәнијјәт вә **истираһәт паркы, Мүәллимләр еви, Нәбатат бағы, Дағүстү парк, Мүәллимләр еви, Тибб ишчиләри еви** вә с.

§34. Орден, медал вә фәхри нишанларын адларынын јазылышында ашағыдакы гајдалар әсас тутулур:

1) Орден адларынын әксәријјәти дырнагсыз вә онларын тәркибиндә-

CamScanner ile taradı
Scanned with CamScanner

ки сөзләрин (**орден, дәрәчәли** сөзләриндән башга) баш һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гызыл Улдуз ордени, I дәрәчәли Шәрәф ордени, II дәрәчәли Вәтән Мүһарибәси ордени** вә с. **«Шәрәф Нишаны» ордени, «Гәләбә» ордени, «Гәһрәман ана»** ордени кими мүкафат адлары дырнагда јазылыр.

2) **«Гызыл Улдуз» медалы** вә **«Ораг вә Чәкич»** медалы адлары тәркибиндәки сөзләрин баш һәрфи бөјүк вә һәмин сөзләр дырнагда јазылыр.

3) Медал вә фәхри нишан адларынын анчаг биринчи сөзү бөјүк һәрфлә вә бүтөвлүкдә дырнагда јазылыр; мәсәлән: **«Әмәк рәшадәтинә көрә» медалы, «Әмәкдә фәргләнмәјә көрә» медалы, «ССРИ маариф ә'лачысы» нишаны, «Азәрбајчанын габагчыл маариф хадими»** нишаны вә с

§35. Совет Иттифагында ән јүксәк вәзифә адларындан вә фәхри адлардан ашағыдакыларын баш һәрфи бөјүк јазылыр:

а) вәзифә адлары: **Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри, ССРИ Назирләр Советинин Сәдри, Иттифаг Советинин Сәдри, Милләтләр Советинин Сәдри, ССРИ-нин Баш Прокурору, Совет Иттифагы Маршалы** (јүксәк һәрби ад).

б) фәхри адлар: **Совет Иттифагы Гәһрәманы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы.**

Дикәр јүксәк вәзифә адлары вә фәхри адлар кичик һәрфләрлә јазылыр; мәсәлән: **ССРИ Назирләр Советн Сәдринин биринчи мүавини, ССРИ Мүдафиә назири, Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин сәдри, ССРИ халг артисти, Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими, Ленин мүкафаты лауреаты** вә с.

Республика фәхри адлары г е ј р и - р ә с м и ф о р м а д а ишләдиләркән дә кичик һәрфлә јазылыр; мәсәлән: Азәрбајчан ССР халг артисти—**халг артисти** вә ја **республиканын халг артисти**, Азәрбајчан ССР әмәкдар е[лм хадими]—әмәкдар елм хадими, Азәрбајчан ССР халг јазычысы—**халг јазычысы** вә с.

ССРИ вә республика мүкафаты лауреаты фәхри адларында дөвләт сөзүнүн илк һәрфи бөјүк јазылыр; мәсәлән: **ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты, Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты** вә ја **республика Дөвләт мүкафаты лауреаты.**

Битишик вә дефислә јазылан сөзләр

§ 36. Ашағыдакылар битишик јазылыр.

1) Биринчи тәрәфи мигдар сајындан вә **јары, јарым** сөзләриндән ибарәт олан вә вурғусу сон һечасынын үзәринә дүшән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **бешиллик, бешкушә, бешмәртәбә, икитәрәфли, онкүнлүк јарызарафат, јарыјумулу, јарымкерчәк, јарымавтомат, јарымгапалы** вә с.

2) Тәрәфләриндән бири вә ја һәр икиси мә'чази мә'нада ишләниб, вурғусу икинчи тәрәфинин үзәринә дүшән мүрәккәб сөзләр: мәсәлән: **алнычыг, бармагарасы, үзүгара, чаныбәрк, этиачы, башдансовма, үчдантутма** вә с.

3) Башланғыч формада олан бир исимлә мәнсубијјәт шәкилчили башга бир исим вә ја зәрфин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр (бунлар икинчи нөв исми бирләшмәләрдән төрәјән мүрәккәб сөзләрдир); мәсәлән: **рајонлараарасы, сөзарасы, аддымбашы, гурултајгабағы, һәјәтјаны, ахшамчағы, сәһәрчағы, ајагалты, дүнјабахышы, әлјазмасы, әмигызы, дајыоғлу, суити, чансағлығы, мангабашчысы, бағајарпағы, гузугулағы** вә с.

4) Бир исимлә -ан² шәкилчили фе'ли сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, вурғусу сон һечасынын үзәринә дүшән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: ашсүзән, рүтубәтөлчән, тозсоран, тохумсәпән, сәстутан, поладәридән, барамаачан вә с.

5) Бир садә исимлә **-ма²** шәкилчили дүзәлтмә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, вурғусу сон һечасынын үзәринә дүшән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **јүкдашыма, сәсвермә, памбыгтәмизләмә, изоләетмә, гаршыдурма** вә с.

6) Бир сифәтлә исмин вә ја **-лы**⁴ шәкилчили дүзәлтмә сифәтин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб, вурғусу сон һечасынын үзәринә дүшән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **сарыкөјнәк,истиот, сарыкөк, гаратикан, гарағабаг, гарасаггал, узунсач, енликүрәк, хошсифәт, хошрәфтар, һазырчаваб, бәрабәрһүгуглу, јаделли, шириндилли** вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи тәрәфи—**лы**⁴ шәкилчили дүзәлтмә сифәтдән әмәлә кәлән мүрәккәб сифәтләрин бир чоху һәлә мәһз мүрәккәб сөз кими там формалашмамышдыр; белә ки, онларда вурғу әввәлинчи сөзүн дә үзәринә дүшә билир. Белә һалда һәмин мүрәккәб сөзләри сөз бирләшмәси кими ајры јазмаг сәһв сајылмыр; мәсәлән **узунбојлу—узун бојлу, зәрифнахышлы—зәриф нахышлы, гарасачлы—гара сачлы** вә с.

7) Ејни фе'л көкүнүн тәкрарындан ибарәт олуб, **һа** битишдиричиси васитәсилә әмәлә кәлән мүрәккәб исимләр ики чүр јазылыр:

а) сону саитлә вә ја чинкилтили самитлә битән фе'л көкләри арасына **һа** битишдиричиси артырылыр мәсәлән: **вурһавур, кәлһакәл, кәзһакәз, деһаде** вә с.

б) сону кар самитлә битән фе'л көкләри арасына **а** битишдиричиси артырылыр; мәсәлән: **басабас, гачагач, тутатут, кәсакәс** вә с.

в) ејни сөзүн тәкрарындан ибарәт олуб, **ба (бә)** битишдиричиси васитәсилә әмәлә кәлән мүрәккәб зәрфләр; мәсәлән: **аддымбаaддым, күнбәкүн, далбадал, илбәил, күнбәкүн, јербәјер, тајбатај** вә с.

д) әввәлинчи һиссәси **кино, фото** сөзләриндән ибарәт олан мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **кинотеатр, киноповест, кинофилм, кинкомедија, фотоалбом, фотомонтаж, фотомүхбир. фототелеграф** вә с.

§ 37. Ашағыдакылар дефислә јазылыр.

1) Ејни сөзүн мүвафиг формаларда тәкрарындан әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **тез-тез, гатар-гатар, билә-билә, үст-үстә, чијин-чијинә, башдан-баша, күндәнкүнә** вә с.

2) Јахын вә ја әкс мә'налы сөзләрдән (антонимләрдән) әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **адлы-санлы, дашлы-кәсәкли, күллүчичәкли сәһәр-ахшам, сөз-сөһбәт, учсуз-бучагсыз** вә с.

3) Тәркибиндәки сөзләрдән бири (бә'зән дә һәр икиси) ајрылыгда мә'на вермәјән вә ја мүстәгил ишләнмәјән сөзләрин гоша ишләнмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **адда-будда гарма-гарышыг, әјри-үјрү, кағыз-куғуз, кејим-кечим, сүр-сүмүк, ушаг-мушаг, тәһәр-төһүр** вә с.

4) Чәһәтләр арасыны билдирән мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **чәнуб-гәрб, шимал-шәрг, чәнуби-шәрги, шимали-гәрби** вә с.

5) Бир-биринә јахын мә'налы мәфһумлары ифадә едән ики сөзүн бирләшмәсиндән ибарәт мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **академик-катиб, дизел—електроход, ири кресло-чарпајы, кенерал-мајор, кенерал-губернатор, кафе-ресторан, алим-кеолог, дилчи-методист** вә с.

6) Биринчи һиссәси **гејри** вә **экс** сөзләриндән ибарәт мүрәккәб сөзләр; мәсәлән: **гејри-ади, гејри-мүәјјән, гејри-ихтијари, гејри-рәсми, гејри-кафи, гејри-үзви, экс-сәда, экс-тәдбир, экс-һүчум** вә с.

Биринчи компоненти **экс** сөзүндән ибарәт олан **эксингилаб, эксингилаби, эксингилабчы** сөзләри битишик, **экс** әлагә термини исә ајры јазылыр.

Биринчи тәрәфи сифәтин дәрәчә әламәти кими ишләнән **ачыг, түнд** сөзләриндән вә мүәјјән мә'на чаларлығы билдирән **ала** сөзүндән ибарәт мүрәккәб сифәтләр; мәсәлән: **ачыг-гырмызы, ачыг-сары, түнд-гырмызы, түнд-јашыл, ала-бәзәк, ала-бишмиш, ала-торан, ала-сејрәк, ала-була** вә с.

8) Ики вә даһа артыг исимдән әмәлә кәлиб, бир анлајыш билдирән, арасына **вә** бағлајычысы артырмаг мүмкүн олан мүрәккәб сөз-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ләр; мәсәлән, **дил-әдәбијјат** (мүәллими), **тачирәт-сәнаје** (мәркәзи) **фәһлә-кәндли** (бирлији) **мүәллим-шакирд** (мүнасибәти) вә с.

9) Тәркибиндә **-ыб**^{4} шәкилчили фе'ли баглама олан мүрәккәб фе'лләр; мәсәлән: **бәзәниб-дүзәнмәк, дејиб-күлмәк, итиб-батмаг, јазыб-јаратмаг, кедиб-кәлмәк, кәлиб-кетмәк, отуруб-дурмаг, өлчүб-бичмәк, чалыб-ојнамаг вә с.**

10) Тәркибиндәки биринчи сөзү **-ар**^{2} (-р), икинчи сөзү исә **-маз**^{2} шәкилчили фе'ли багламалар; мәсәлән: **истәр-истәмәз, биләр-билмәз, чатар-чатмаз, тутар-тутмаз** вә с.

Көмәкчи сөзләрин ајры вә битишик јазылышы

§ 38. **Иди, имиш** һиссәчикләри һәм ајры, һәм дә **-ды**^{4} **(-јды**^{4}**) -мыш**^{4} **(-јмыш**^{4}**)** шәклиндә битишик јазылыр.

а) самитлә битән фе'л формаларындан (заман шәкилчиси гәбул едән фе'лләрдән) сонра адәтән **-ды**^{4} шәклиндә битишик јазылыр; мәсәлән: **јазырды, јазмышды, јазарды, јазырмыш, јазмышмыш, јазармыш, көрүрдү, көрмүшдү, көрәрди, көрүрмүш, көрмүшмүш, көрәрмиш** вә с.;

б) сону саитлә битән фе'л формаларындан сонра һәм ајры, һәм дә -јды^4 -јмыш^4 шәклиндә битишик јазылыр; мәсәлән: **күлмәли иди—күлмәлијди, кәлмәли имиш—кәлмәлијмиш, кәләси иди—кәләсијди, кәләси имиш—кәләсијмиш** вә с.

в) самитлә битән дикәр нитг һиссәләриндән сонра адәтән ајры јазылыр; мәсәлән: **мүһәндис иди, мүһәндис имиш, көзәл иди, көзәл имиш, һүндүр иди, һүндүр имиш, ағыр имиш** вә с; самитлә битәнләрдән сонра исә ајры да јазылыр, **-јды**^{4} **-јмыш**^{4} шәклиндә битишик дә: **тәләбә иди—тәләбәјди, тәләбә имиш—тәләбәјмиш, уста иди—устајды, уста имиш—устајмыш, көрпә иди—көрпәјди, көрпә имиш—көрпәјмиш** вә с.

§ 39. **Илә** гошмасы сону самитлә битән сөзләрдән сонра һәм ајры, һәмдә -ла^2 шәклиндә битишик, саитлә битән сөзләрдән сонра исә адәтән ајры јазылыр; мәсәлән: **гәләм илә—гәләмлә, сәнин илә—сәнинлә, чәкич илә—чәкичлә, ишләмәк илә—ишләмәклә** вә с. Бу јазылыш вариантларындан, әлбәттә, икинчиси үстүнлүк тәшкил едир (битишик јазылыш): әввәлинчиси тәдричән истe'малдан дүшүр.

Саитлә битән сөзләрдән сонра **илә** гошмасынын битишик јазылмасы һалларына да мәтбуат сәһифәләриндә (бәдии вә публисистик үслубда) тез-тез тәсадүф едилир; мәсәлән: **сәси илә—сәсијлә, тамаша илә—тамашајла, достлары илә—достларыјла** вә с. Һәләлик бу јазылыш формасынын орфографијамызда рәсмиләшдирилмәси мүбаһисәли олараг галмышдыр.

Нәһајәт, буну да гејд етмәк лазымдыр ки; **илә** гошмасы зәрф әмәлә кәтирән ејни формалы шәкилчи илә гарышдырылмамалыдыр. Зәрфләрдә һәмин грамматик васитәнин мә'насы тамамилә башгалашыр. Буну **вахтилә, е'тибарилә, тамамилә, васитәсилә, көмәјилә** зәрфләринин формалашмасында мүшаһидә етмәк олар. Бу сөзләрин дүзкүн јазылышы орфографијамызда мәһз бу чүр тәсбит олунмушдур.

§ 40. Гошмалардан јалныз **-дәк, -чан**^{2} вә **тәк** аид олдуглары сөзә битишик јазылыр; мәсәлән: **саһиләдәк, саһиләчән, гарталтәк, ушагтәк** вә с.

Әкәр ән јахын илләрә гәдәр чап олунмуш китаблара, һәтта дәрсликләрә диггәт јетирилирсә, онларда **тәк** гошмасынын ајры јазылышына даһа чох тәсадүф олунар. Һәтта 1958-чи илдә гәбул олунмуш «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдаларын»да да бу гошма ајры јазылан гошмалар сырасында верилмишдир. Лакин сон илләрин јазы тәчрүбәси — мәтбуатын тәчрүбәси көстәрмишдир ки, һәмин гошманын бир сыра һалларда ајры јазылмасы ону «јеканә», «тәкликдә» мә'насыны билдирән «тәк» сөзү илә гарышдырмаға сәбәб олур, оху просесиндә ағырлыг кәтирир. Буну ашағыдакы нүмунәләрдә мүшаһидә етмәк олар:

Јахшыдыр гартал тәк ганад ачанда,
Гәлбин улдузларла дањыша сәнин.

(Н. Хәзри.)

Уладыгча јалгузаг тәк,
Бәсләјир өз сәсини,
Фәрјадыны, нәләсини.

(Б. Ваһабзадә.)

Бу нүмунәләрдән әввәлинчисиндә **тәк** гошмадыр, **-кими** гошмасынын синонимидир **(гартал кими—гарталтәк)**, ону «тәкликдә», «јалгыз» мә'наларында баша дүшмәк сәһвдир. Икинчисиндә исә **тәк** сөзү гошма јох, мәһз кәмијјәт зәрфидир; «тәкликдә» мә'насыны билдирир.

Демәк, **тәк** гошмасыны да **-дәк** вә **-чан**^{2} гошмалары кими битишик јазмағы гәбул етмәк, һәләлик рәсмиләшдирилмәсә дә, сәбәбсиз дејил.

§ 41. Икинчи компоненти **ки** бағлајычысындан ибарәт олан мүрәккәб бағлајычылар ики чүр јазылыр:

а) битишик јазыланлар: **чүнки, нәинки, һалбуки, јаинки, санки;**

б) ајры јазыланлар: **мадам ки, та ки, куја ки, белә ки, јохса ки, тутаг ки, елә ки, одур ки, будур ки** вә с.

Бу гајданы јадда сахламағын бирчә сирри вар: әкәр бағлајычыларын биринчи һиссәси («ки»-дән әввәл кәлән һиссәси) ајрылыгда ишләнмирсә, онларда «ки»-ни ајры јазмаг олмаз. Елә буна көрәдир ки, **чүнки, нәинки, һалбуки, јаинки, санки** бағлајычылары битишик јазылыр; бунларда «чүн», «нәин», «һалбу», «јаин», «сон» һиссәләри ајрылыгда ишләнмир. Ејни типли дикәр бағлајычыларда исә «ки» она көрә ајры јазылыр ки, онларын биринчи компоненти ајрылыгда да ишләнә билир; мәсәлән: **«Мадам** (мадам ки) **сәни чағырыблар, кетмәк лазымдыр», «Та** (та ки) **кәлирик, биз дә бир аз анлајаг, Мәһзәри-ирфанда вурур тәк сәбир».** (Сабир.)

Әлбәттә, орфографијамызын гајдалары јухарыда гејд едиләнләрдән сајча даһа чохдур. Бурада онлардан јалныз ән башлычаларыны вә нисбәтән чәтин оланларыны әһатә етмәклә мәһдудлашмаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

●

М. Ә. Талыбов—150

Бөјүк идејалар чарчысы

Заһид ӘКБӘРОВ
филолокија елмләри намизәди

Азәрбајчанын халг јазычысы М. Ибраһимов М. Ә. Талыбовун јарадычылығындан бәһс едәркән демишдир ки, Шәрг халглары ичтимаи фикри вә мәдәнијјәтләринин габагчыл Авропа вә рус ичтимаи фикри вә мәдәнијјәтләри илә бирләшмәси синтези Әбдүррәһим Талыбовун јарадычылығында даһа дәринләшир, јени инкишафыны тапырды. Һәгигәтән дә XIX әсрин сонлары вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатында, еләчә дә ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи фикри тарихиндә көркәмли јер тутан Мирзә Әбдүррәһим Талыбов бөјүк мүтәфәккир јазычы, атеист-материалист философ М. Ф. Ахундов кими реал һәјаты, варлығы, дөврүн ән вачиб мәсәләләрини ифадә едән бир сәнәткар олмушдур. О, вәтәни Азәрбајчанда, еләчә дә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә бәдии тәфәккүрүн инкишафында, демократик идејаларын јајылмасында тәгдирәлајиг фәалијјәт көстәрмиш, ингилабчы демократлар нәслинә мәнсуб бир ичтимаи хадим кими танынмышдыр.

Мирзә Әбдүррәһим Талыбов 1834-чү илдә Тәбриз шәһәриндә нәччар Әбуталыбын аиләсиндә анадан олмуш, илк тәһсилини орада «Талибијјә» мәктәбиндә алмышдыр.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

О, Иранын дөвләт режими илә разылашмадығындан, кәнҹ јашларындан Русијаја кәлир. Бакыда нәшр олунан «Ишыг» журналы «Вәтәниндә көрдүјү зүлм вә истибдада сәбр етмәјиб тәрки-дарү-дијар етмиш» Талыбовун Русијаја кәлмәсинин сәбәбини дүзкүн шәрһ етмишдир. Талыбов Тифлис шәһәриндә мүкәммәл тәһсил алдыгдан сонра Мәммәдәлихан Шејбани адлы бир ичарәдарын јанында јолчәкмә вә поста-рабитә ишләриндә чалышыр. Мүәјјән мәбләғ сәрмајә әлдә етдикдән сонра, өзү чар Русијасындан објектләри ичарәјә көтүрүб шоссе јоллары чәкир. Мәһшур Гафгаз-Ставропол шоссесинин дә мүәссиси Талыбов олмушдур. О, бир мүддәт Тифлисин гајнар мәдәни мүһитиндә јашадыгдан сонра Дағыстанын Хасавјурд, нәһајәт Тејмурханшура (индики Бујнакск) шәһәринә кәлир вә өмрүнүн сонуна гәдәр орада галыр. 1911-чи ил феврал ајынын 26-да (јени стиллә мартын 10-да) Тејмурханшурада вәфат едир вә орада да дәфн олунур.

Һәлә өз сағлығында Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә, Русијанын бир сыра елми даирәләриндә мәшһур олан јазычы зәнкин бәдии вә нәзәри әсәрләрин мүәллифи кими танынмышдыр. Авропа, Асија вә Африканын бир чох шәһәрләрини кәзмиш Талыбов рус, франсыз, фарс вә әрәб дилләрини јахшы билдијинә көрә, Гәрби Авропа вә рус алимләринин әсәрләрини фарсчаја тәрчүмә етмиш, ејни заманда, мүстәгил елми әсәрләр јазмышдыр. Иран вә Азәрбајҹан халгларыны маарифләндирмәк, схоластик дини көрүшләрә зәрбә ендирмәк мәгсәди илә өз фәлсәфи бахышларыны тәблиғ едән јазычы физика, кимја елмләринә даир дәјәрли дәрсликләр јазмышдыр. 1893-чү илдә Истамбулда чап етдирдији «Китаби-физик ја Һикмәти-Тәбиијјә» («Физика китабы вә ја тәбии һикмәт»), 1895-чи илдә јенә орада чап етдирдији «Русалеји-һеј'әти-чәдид» («Јени астрономија трактаты»)

Талыбовун русчадан тәрчүмә едиб 1893-чү илдә Истамбулда нәшр етдирдији «Пәнднамеји-Маркус гејсәри-Рум» («Рум императору Маркусун нәсиһәтнамәси»)дир. Китабына јаздығы мүгәддимә, әлавә гејдләр тәрчүмәчинин сијаси дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк бахымындан гијмәтлидир.

Талыбовун илк бәдии әсәри «Әлһимар Јәһмилү Әсфар» («Ешшәјә елм јүкләнмишдир» јахуд «Китаб јүклү ешшәк»)дир. 1888-чи илдә чап олунмуш бу әсәрдә онун мүәллифи вә чап едилдији јер көстәрилмәмишдир. Анчаг тәдгигат, китабын Талыбов тәрәфиндән јазылдығыны мүәјјәнләшдирмишдир.

Әдибин ики чилддән ибарәт «Сәфинеји-Талиби ја Китаби-Әһмәд» («Талибинин кәмиси, јахуд Әһмәдин китабы») дә кениш јајылмышдыр. Әсәрин нәшри Авропа вә Русијанын сон елми наилијјәтләрини тәблиғ етмәк, Шәрг өлкәләри халгларына ингилаби әһвали-руһијјә ојатмаг, бахымындан диггәти чәлб едир.

Әһмәд илк бахышдан франсыз јазычысы-педагогу Ж. Ж. Руссонун (1712—1778) «Емилин тәрбијәси» әсәринин гәһрәманы Емилин бир нөв шәргли гардашыдыр. Лакин башга тарихи шәраитдә јашадығы үчүн ондан тамамилә фәргләнир.

Талыбов «Китаби-Әһмәд»ин давамы, онун үчүнчү чилди олан «Мәсанлүл-һәјат» («Һәјат мәсәләләри») китабыны 1906-чы илдә Тифлисдә чап етдирмишдир. Орада Әһмәд, артыг али тәһсил алмыш мүһәндис, дөврүнүн көркәмли зијалыларындан бири кими көстәрилир.

Јарымфантастик сәпкидә јазылмыш «Мәсаликүл-Мәһсинин» («Хејирхаһларын јоллары») Талыбовун идеја вә бәдии чәһәтдән ән гүввәтли әсәрләриндәндир.

М. Ф. Ахундовун «Кәмаллүдөвлә мәктублары» кими «Хејирхаһларын јоллары»да дәрин вәтәнпәрвәрлик һисси илә јазылмышдыр. Талыбовун јарадычылыг талеји М. Ф. Ахундовла, һәр шејдән әввәл, онун «Кәмаллүдөвлә мәктублары» илә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр. Һәр ики мүтәфәккири бирләшдирән маарифчилик идејалары, реализм, хәлгилик, әлифбанын ислаһы кими мәсәләләрдир.

Иран мәшрутә һәрәкатынын башланғыч дөврүнә тәсадүф едән «Изаһат дәр хүсуси азади» («Азадлыг һаггында изаһат» әсәрини Талыбов 1906-чи илдә Теһранда нәшр етдирмишдир. Сәккиз фәсилдән ибарәт китабын биринчи фәслиндә ичтимаи азадлыг мәсәләси, онун анархијаја зидд маһијјәти шәрһ едилир. Галан фәсилләрдә милли мәчлис, мәчлисин фајдалары, онда вериләчәк ганунлар вә с. һаггында бәһс ачылыр. Әсәрдә тәбии сәрвәтләрин вә башга кәлир мәнбәләринин миллиләшдирилмәси зәрурәтинә ишарә едилир.

Талыбов гүввәтли публисист вә бир шаир кими дә нәзәри чәлб едир. Онун ше'р вә нәғмәләринин бир гисми 1888-чи илдә Истамбулда С. М. Шәбүстәри илә бирликдә кизли јолла чыхардығы сатирик «Шаһсевән» гәзетинин сәһифәләриндә өз әксини тапмышдыр. Чохчәһәтли, енсиклопедик фәалијјәтинә көрә, һаглы олараг, Талыбову шәргин Волтери адландырмышлар О, мүасир фарс вә фарс дилли Азәрбајҹан нәсринин мүһәндиси вә баниси сајылыр. Талыбовун хејирхаһ әмәлләри, јүксәк инсани кејфијјәтләри халгымызын, хүсусән Ҹәнуби азәрбајҹанлыларын бөјүк һүсни-рәғбәтини газанмыш, 1906-чы илдә Тәбризлиләр тәрәфиндән әдиб Иранын биринчи милли мәчлисинә нүмајәндә сечилмишдир. Лакин о, мәшрутәнин мә'насыз олдуғуну, мәшрутә илә һакими-мүтләг шаһын варлығынын бир јерә сыға билмәјәчәјини мәтбуат вә башга васитәләрлә билдирәрәк, мәчлисдә иштирак етмәкдән имтина етмишдир. Јазычынын бу өзүнәмәхсус мүбаризә үсулундан ваһимәјә дүшән «башы әммамәли жандармлар» — ријакар руһаниләр ону кафир кими гәләмә вермишләр. Бунунла әлагәдар олараг, Загафгазија, Дағыстан, Түркијә, Иран вә Һиндистанда нәшр олунан бир сыра мүтәрәгги мәтбуат органлары Талыбову мүдафиә етмиш, тәрәггипәрвәр вә иртичачы гүввәләр арасында мүбаризә кәскинләшмишдир.

Талыбов кечән әсрин 80-чи илләриндән һәјатынын сон күнләринә гәдәр Русија Гырмызы Ајпара чәмијјәти Дағыстан Комитәсинин, Дағыстан статистика комитәсинин, педагожи шурасынын вә гадынлар кимназијасы комитәсинин фәал үзвләриндән бири олмушдур. Маарифпәрвәр јазычы әмәли олараг һәр чүр мәдәни-маариф ишләриндә јахындан иштирак етмиш, Дағыстанда дүнјәви мәктәбләр ачылмасы вә халгын савадланмасы јолунда чохлу әмәк сәрф едиб, она бөјүк madди вә мә'нәви јардым көстәрмишдир. О, Тејмурханшурада илк гадын кимназијасынын тикилмәси үчүн хејли малијјә вәсаити ајырмыш, мадди имкандан мәһрум олан јохсул әһалинин ушаглары онун һесабына мәктәбләрлә әһатә олунмушлар. Талыбовун хејирхаһ әмәлләри, јүксәк инсанпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилији, әсәрләриндә ирәли сүрүлән фикирләр, габагчыл идејалар инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. Онун «Әһмәдин Китабы», «Китаб јүклү ешшәк», «Хејирхаһларын јоллары» вә с. әсәрләринин сон илләрдә бүтөвлүкдә вә ја ихтисарла Азәрбајҹан дилинә тәрчүмә олунуб нәшр едилмәси әдәби ичтимаијјәт вә кениш охучу күтләләринин бөјүк мараг вә севинчинә сәбәб олмушдур.

Бу јахынларда республикамызда М. Ә. Талыбовун анадан олмасынын 150 иллијинин гејд олунмасы онун јарадычылығына верилән ән бөјүк гијмәтдир.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Академик М. Ш. Ширәлијев—75

Дилчилик тарихимиз зәнкин вә гәдимдир. Бу тарих дилдә бағлы фәлсәфи идејалар вә фикирләр, системли консепсијалар вә формалашмыш дүнјакөрүшләр тарихидир. Бу тарих унудулмаз адлар — парлаг сималар тарихидир. М. Қашғагинин, М. Ф. Ахундовун Мирзә Қазым бәјин, Әфшарын, Н. Нәримановун, Ә. Һагвердијевин, Б. Чобанзадәнин, С. Мүмтазын дилимизә, дилчилијимизә вердикләри, јадикар гојдуглары ирс миннәтдар халгымызын улу јаддашына әбәдилик һәкк олунмушдур. Бу сималарын ады нәинки дилчилик, үмумијјәтлә, мәдәнијјәт тарихимизә гызыл һәрфләрлә јазылмышдыр.

Совет дөврүндә Азәрбајчан дилчилик мәктәби өз мүтәрәгги ән'әнәләрин ләјагәтлә давам етдирмишдир. Бу күн дилчилијимизи онларла, јүзләрлә филолокија елмләри докторлары, филолокија елмләри намизәдләри тәмсил едир Республикамызын Елмләр Академијасында, али мәктәбләриндә бөјүк бир дилчиләр ордусу чалышыр. Бу ордунун һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш баш команданы исә академик Мәммәдаға Ширәлијевдир...

Кечән барлы-бәһәрли пајыз күнләриндә онун 75 јашы тамам олду. Әкәр о, күнләрини, ајларыны, илләрини дахили бир сөһбәт үчүн өзүилә үзбәүз отуртмаг истәсә, һамысынын үзүнә шах, чәсарәтлә, алныачыг баха биләр. Өмрүнүн һәр дәгигәсинин гаршысында үзүағдыр. Чүнки бу өмрүн һәр аны јарадычылыг ахтарышлары, елми јолун [illegible] ағрылары, фикри вә физики зәһмәтлә мајаланмышдыр. Чүнки бу ибрәтамиз өмрүн һәр сааты, һәр күнү өјрәнмәк вә өјрәтмәк еһтирасы илә јоғрулмушдур. Өјрәнән Ширәлијев бу күн дә өјрәдән Ширәлијевдән ајрылмамышдыр. Бир дилчи алимин зәһмәт вә исте'дад күчүнә газана биләчәји, демәк олар ки, бүтүн фәхри адлара вә дәрәчәләрә малик олан академик М. Ш. Ширәлијев бу күн дә ән бөјүк сәдагәтини китабла, елми әсәрлә тәкбәтәк галанда — бир әлијлә сәһифәләри һамарлајыб, о бири әлијлә ағ кағыза гејдләр едәндә тапыр. Бу күн дә онун көзләриндәки јарадычылыг ишығынын, парылтысынын мә'насыны, көзәллијини ән дәгиг дујан сајсыз-һесабсыз тәләбәләри олур.

Академик М. Ш. Ширәлијевин Азәрбајчан дилчилијиндә вә үмумијјәтлә, совет түркологијасында мөвгејини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун һәјат јолунун әсас шахәләрини тәшкил едән ашағыдакы конкрет фактлара диггәт јетирәк.

Орта мәктәби 1927-чи илдә битирмишдир. Ушаглыг вә илк кәнчлик илләринин түкәнмәз һәвәси вә марағы ону дилчилик елмини өјрәнмәјә кәтирир. Мәктәби битирдији ил В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин шәргшүнаслыг факүлтәсинин дилчилик шө'бәсинә дахил олур. 1930-чу илдә бу факүлтә Педагожи институтун әдәбијјат факүлтәсинә чеврилир вә кәнч М. Ширәлијев 1930-1931-чи тәдрис илиндә һәмин факүлтәни битириб Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты ихтисасына јијәләнир. Бир мүддәт Ағдам рајонунда мүәллим ишләјир. Институтда газандығы билији дәрин һәјат тәчрүбәси сүзкәчиндән кечирир. 1933-1936-чы илләрдә о, Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун, һәм мүәллими, һәм дә аспиранты олур.

Азәрбајчан дилинин гурулушунун бүтүн нөгтәләринә диггәт јөнәлтмәклә јанашы, артыг бу замандан е'тибарән онун конкрет, хүсуси мараг даирәси дә мүәјјәнләшир. Мәһз о вахтдан кәнч тәдгигатчы зәнкин Азәрбајчан диалектләринин елми шәрһи, ганунаујғунлуглары илә мәшғул олмаға башлајыр. Онун елми тәхәјјүлү, дилчилик идејалары конкрет бир мөвзунун әсаслары, контурлары әтрафында сабитләшир. Бу сабитләшмә исә совет түркологијасынын мүасир дөврдә јазылмыш ән мөһтәшәм әсәрләриндән биринин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Бакы диалектинин грамматик, фонетик, лексик гурлушунун елми тәһлили һәм дә Азәрбајчан дилчилијинин тарихинә әвәзсиз һәдијјә кими дахил олур.

«Бакы диалекти» әсәрини М. Ш. Ширәлијев 1941-чи илдә намизәдлик диссертасијасы кими мүдафиә етмишдир. Лакин бу заман дилчилијимиздә ән надир, мүстәсна һадисә баш верир. Намизәдлик диссертасијасы кими тәгдим едилмиш әсәр јүксәк елми мәзмунуна, нәзәри сәвијјәсинә вә практики әһәмијјәтинә көрә Азәрбајчан Дөвләт Университетинин елми шурасынын гәрары илә докторлуг диссертасијасынын тәләбләринә чаваб верән әсәр кими гијмәтләндирилир. 1943-чү илдә Али Аттестасија Комиссијасы «Бакы диалекти» әсәринә көрә М. Ш. Ширәлијевә верилмиш филолокија елмләри доктору алимлик дәрәчәсини тәсдиг едир.

Сонралар «Бакы диалекти» М. Ш. Ширәлијевин «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары» адлы фундаментал тәдгигатынын әсас һиссәсини тәшкил етди. Бурадакы нәзәри мүддәаларын платформасындан Азәрбајчан диалектолокија мәктәби јаранды. Бу мәктәб индијә кими түркологијада өзүнәмәхсус нүфуза маликдир.

М. Ш. Ширәлијевин елми фәалијјәтини тәкчә диалектолокија илә мәһдудлашдырмаг дүзкүн олмазды. Азәрбајчан дилинин морфолокијасы, синтаксиси, фонетика вә лексикасынын елә бир проблематик саһәсини көстәрмәк олмаз ки, орада М. Ш. Ширәлијев өз нүфузлу сөзүнү демәмиш олсун. Елә бир бејнәлхалг вә үмумиттифаг түрколожи конфранс вә мүшавирәси тапмаг чәтиндир ки, М. Ш. Ширәлијев орада фәал иштирак едиб, доғма Азәрбајчан дилимизин тәбиәтини, ганунаујғунлугларыны ачыгламасын.

М. Ш. Ширәлијев 40 илдән артыгдыр ки, орта мәктәбләр үчүн систематик синтактик курсундан «Азәрбајчан дили» дәрслијинин мүәллифләриндән биридир.

М. Ш. Ширәлијев 1944-чү илдән Сов.ИКП үзвүдүр. 1949-чу илдә о, Азәрбајчан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, 1962-чи илдә исә һәгиги үзвү сечилмишдир.

Академик М. Ш. Ширәлијевин зәнкин елми фәалијјәти кәркин ичтимаи фәалијјәти илә үзви шәкилдә гајнајыб-гарышмышдыр. О, мүхтәлиф илләрдә АПИ-нин әдәбијјат факүлтәсинин деканы, Азәрбајчан дили кафедрасынын мүдири, АДУ-нун Азәрбајчан дили кафедрасынын мүдири, филолокија факүлтәсинин деканы, елми һиссә үзрә ректор мүавини, Азәрбајчан ССР ЕА Дил Институтунун директору, Болгарыстан Халг Республикасынын Софија Университетинин түрк дили кафедрасынын мүдири (1953—1954-чү илләр), Азәрбајчан ССР ЕА ичтимаи елмләр бөлмәсинин академик-катиби, Үмумиттифаг «Совет түркологијасы» журналынын баш редактору вәзифәләриндә чалышмышдыр (инди дә һәмин журналын редакторудур). 1969-чу илдән бу күнә кими академик М. Ш. Ширәлијев Азәрбајчан ССР ЕА Нәсими

CamScanner ilə taranıb

Scanned with CamScanner

адына Дилчилик Институтуна рәһбәрлик едир.

Партија вә дөвләтимиз онун чохшахәли фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. М. Ш. Ширәлијев Азәрбајчан ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты олмуш, республиканын әмәкдар елм хадими фәхри адына лајиг көрүлмүш, бир сыра орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Мүәллим М. Ш. Ширәлијевин кадр һазырлығы саһәсиндә хидмәтләри дә мисилсиздир. О, истәр доғма Азәрбајчан үчүн, истәрсә дә гардаш республикалар үчүн 40-дан чох елмләр намизәди, 15 елмләр доктору јетишдирмишдир. Һәлә сајсыз-һесабсыз тәләбәләрини демирик.

Бугүнкү Азәрбајчан дилчилијини онларла профессор тәмсил едир. Амма бир «әсас профессор» вар. Һәр бир Азәрбајчан дилчиси «профессор» дејә мүрачиәт етдикдә вә ја профессор сөзүнү ишләдәндә һамыја ајдындыр ки, ким нәзәрдә тутулур. Һамыја ајдындыр ки, профессор, көзүнүн ағыны-гарасыны дилчилијимизин инкишафына вермиш, сачыны бу јолда ағартмыш Мәммәдаға Ширәлијевдир.

Камал **АБДУЛЛАЈЕВ**,
ССРИ-нин 50 иллији адына АПХДИ-нин «Азәрбајчан дили» кафедрасынын мүдири, филолокија елмләри доктору.

●

МҮДРИК СӨЗЛӘР

Анчаг о адам елмин парлаг зирвәләринә чата биләр ки, јорулмагдан горхмајыб, онун дашлы-кәсәкли чығырлары илә дырмашсын.

К. Маркс

Елмләр китабын јох, китаблар елмин нәтичәси олмалыдыр.

Елм—күч демәкдир.

Бекон.

Елмин тәһсилини фүрсәт варкән әлдән бурахма.

Бакыханов.

Елмдә һәр шеј мүһүмдүр.

Һ. Һајне.

Елмин вәзифәси өјрәтмәкдир, онун һеч бир бәзәк-дүзәјә еһтијачы јохдур.

Манили.

Тәчрүбәли, чалышган, зәһмәтсевәр бир мүәллим, һәссас, назик гәлбли, мәзмунлу инсан дәрин елмдир.

А. Шаиг.

Әгл вә елм илә инсан бүтүн дүнјаны тәсриф едә биләр.

Зәрдаби.

Әхлаг һәгиги елмин, билијин зәрури нәтичәсидир.

Нејн

Гәлб үчүн ән бөјүк зөвг—елмдир.

Фламарион.

Елми өјрәнмәк вә мәрифәт саһиби олмаг инсанлар үчүн тәкчә мәншәтләрини тә'мин етмәк васитәси дејилдир. Елм инсанлара ејни заманда онларын әхлагыны, рәфтарыны вә әмәлини јахшылашдырмаг үчүн тәчрүбәдән кечирилмиш бир васитәдир.

М. Ф. Ахундов.

Елм мәнтиги чәһәтдән систем һалында бирләшмиш вә идејасы олан биликләрдән ибарәтдир.

М. Куторча.

Јарымчыг елмлә, јарымчыг савад
Кәнчлијин үстүнә бөјүк ләкәдир.
Савадсыз мүәллим! Бу күлмәли ад
Кәләчәк күнләрә бир тәһлүкәдир.

С. Вургун.

CamScanner ile tarandı

VII синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији

Тә'лим рус дилиндә олан үмумтәһсил мәктәбләринин II—X синифләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин јениләшдирилмәси вә ја әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәси проблеми үзрә үч илдән артыгдыр ки, әмәли тәдбирләр көрүлүр вә һәјата кечирилир. Чари дәрс илиндә һәмин дәрсликләрдән әксәријјәти мәктәбләрин истифадәсинә верилмишдир. Бунлардан бири дә VII синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијидир (мүәллифләри Н. Абдуллајев, В. Гурбанов, елми редактору профессор Ј. Сејидов-дур). О, мәзмун вә тәртиби принсипләринә көрә ејни синиф үчүн бундан әввәлки дәрсликдән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Дәрсликдә диггәти чәлб едән башлыча чәһәт бундан ибарәтдир ки, о, рус мәктәбләри үчүн тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләри әсасында тәртиб едилмишдир. Дил материаллары системи үзрә, билик вә бачарыгларын һәчми дәрслијин үмуми мәзмунунда өз конкрет һәллини тапмышдыр. Мүәллифләр тә'лим материалларындан, демәк олар ки, һәр биринин практик чәһәтдән әлверишлилији вә мәгсәдәујғунлуна хүсуси диггәт јетирмишләр. Дәрсликдәки оху материаллары тәрбијәедичи характери бахымындан диггәтлә ишләнмишдир. Орада шакирдләрин дүнја көрүшүнүн формалашдырылмасында, онлара совет вәтәнпәрвәрлији вә сосиалист бејнәлмиләлчилији һиссләринин, әмәјә коммунист мүнасибәти кејфијјәтинин ашыланмасында әһәмијјәти олан материаллар аз дејил.

Дәрслик структур чәһәтдән II—VI синфин тәкмилләшдирилмиш дәрсликләринә ујғун шәкилдә тәртиб олунмушдур. Бу, һәр шејдән әввәл, онда әһатә едилмиш лексик материалын методик характериндә өзүнү көстәрир. Мүәллифләр чалышмышлар ки, шакирдләр үчүн јени олан сөз вә ифадәләрин ишләдилмәсиндә лексик минимумун сечилмәси принсипләрини әсас тутсунлар; әввәл өјрәнилмиш сөзләрә башлыча зәмин кими јанашмагла 200-ә гәдәр јени сөз өјрәдилмәсини дә тә'мин етмишләр. Белә сөзләр дәрсликдә ики јолла фәргләндирилмишдир: әксәрән әсас мәтнләрин әввәлиндә, гисмән дә чалышма мәтнләринин әввәлиндә әкс етдирилмәклә. Һәр ики истигамәтдә верилмиш јени сөзләр шакирдләрин фәал лүғәт еһтијатына дахил олдуғундан онларын истәр әсас мәтндә вә истәрсә дә чалышмаларда дәфәләрлә тәкрар олунмасына лазыми диггәт јетирилмишдир.

Дәрслијин үмуми методик системиндә әсас јери оху мәтнләри тутур вә һәр дәрс һәмин мәтнләрин мөвзусу илә адландырылыр. Бүтүн мәтнләр—әсас мәтнләр конкрет сүжетә малик, биткин тә'лим материалларыдыр. Онларын сечилмәсиндә, тәртибиндә вә адаптә олунмасында шакирдләрин нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләри (данышма, динләјиб анлама, оху вә јазы) үзрә инкишаф сәвијјәси нәзәрә алынмышдыр.

Мәктәбимизин узуниллик тәчрүбәси көстәрир ки, дәрсликләрдәки әсас мәтнләр мүәјјән ситуасијаны әкс етдирдикдә онларын лексик тәркибиндә мүәјјән тематик сөз групалары өз әксини тапа билир.

Scanned with CamScanner

Бу, лүғәт үзрә ишин тематик системдә апарылмасына әлверишли имкан јарадыр вә тә'лим просесинин оптималлашдырылмасына гүввәтли тә'сир көстәрир. Һаггында данышдығымыз дәрсликдәки мәтнләрин вә һәмин мәтнләрлә әлагәдар лексик чалышмаларын тәртибиндә бунун методик чәһәтдән хүсуси олараг нәзәрә алынмасы диггәтә лајигдир.

Дәрсликдәки оху мәтнләрини характеринә көрә үч група ајырмаг олар: а) мүәллифләрин тәртиб етдикләри мәтнләр; б) поетик нүмунәләрдән ибарәт мәнтләр; в) мүхтәлиф әдибләрин әсәрләриндән сечиләркән адаптә едилмиш мәтнләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, икинчи дил дәрсликләриндә оху мәтнләри һәр бир параграфын мәркәзиндә дурур. Буна көрә дә белә мәтнләрин сечилмәсиндә онларын мәзмунча шакирдләр үчүн мараглы олмасыны әсас тутмаг да башлыча шәртдир. Бу бахымдан дәрсликдәки мәтнләрин мәгсәдәујғунлуғуну хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр, «Олег Кошевој бағы», «Саша Чекалин», «Һәзи Асланов», «Нәриман Нәриманов һаггында хатирәләр», «Үзејир мүәллим» вә с. мәтнләр бина мисал ола биләр.

Икинчи дилин өјрәдилмәсини грамматик материалсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбинә мүвафиг олараг VII синифдә шакирдләрә синтаксисдән бә'зи мә'луматларын верилмәси вә бунлара аид мүвафиг бачарыгларын ашыланмасы нәзәрдә тутулмушдур. Практик дилин өјрәдилмәсиндә сон дәрәчә әһәмијјәтли рол ојнајан һәмин грамматик металлар дәрсликдә функсионал јолла верилмишдир.

Дәрсликдә чәми 18 гыса грамматик комментаријаја тәсадүф едилир. Бу комментаријаларда әсас мәгсәд шакирдләрә мүәјјән лингвистик анлајышларла бағлы мә'луматы чох гыса вә конкрет шәкилдә чатдырмагдыр.

Мүәллифләр грамматикаја аид анлајышлары бу чүр гыса, конкрет, јә'ни бир нөв комментарија шәклиндә вермәклә, көрүнүр, фәнләрарасы әлагәнин имканларыны нәзәрә алмышлар. Ахы белә грамматик анлајышларын чоху рус дилиндәки ејни анлајышлардан бир о гәдәр дә фәргләнмир. Буна көрә дә шакирдләрин мүвафиг еһтијат биликләри—ана дилиндән әлдә етдикләри биликләр һәмин комментаријаларын асан мәнимсәнилмәсини тә'мин едир. Бу, ејни заманда шакирдләри Азәрбајчан дилиндәки грамматик биликләрә функсионал јолла јијәләндирмәјин сәмәрәлилијинә тә'минат верир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мәнтиги вурғу, чүмләнин әлавә үзвләри, адлыг чүмлә, мүхтәсәр чүмлә кими лингвистик анлајышлар програмын мәзмунунда өз әксини тапмамышдыр. Лакин мүәллифләр өз мүлаһизәләринә әсасән, бунлары да дәрсликдә әһатә етмәји лазым билмишләр. Күман етмәк олар ки, һәмин материаллар шакирләрин тә'лим јүкүнү ағырлашдырмаға сәбәб олмајачаг. Һәр һалда буну дәрслијин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмәсинин нәтичәләри даһа дәгиг мүәјјән етмәјә имкан верәчәк.

Бу дәслијин чалышмалар системиндәки орижиналлыг да ону әввәлки дәрсликдән көклү сурәтдә фәргләндирир. Бурадакы һәр параграфа аид верилән чалышмаларда рәнкарәнклик, јығчамлыг ачыг-ашкар һисс олунур. Онларын әксәријјәти дили практик чәһәтдән өјрәнмәјә истигамәт верир. Чалышмаларын бир гисми лексик ишләрин апарылмасы үчүн нәзәрдә тутулмушдур; бунларда һәм јени өјрәнилән, һәм дә әввәлки параграфларын мәзмуну илә бағлы олан сөз вә ифадәләр, нитг фигурлары тәкрар олунур, мөһкәмләндирилир. Дикәр гисми шифаһ нитгин инкишафына аид чалышмалардан ибарәтдир. Дәрслијин һәр параграфына аид чалышмалар системиндә тәрчүмә материалларына да мүәјјән јер верилмәси чох јахшыдыр. Һәмин материалларын әксәријјәтиндә сада мәтнләри, диалоглары Азәрбајчан дилиндән рус дилинә вә әксинә тәрчүмә етмәк тәләби гаршыја гојулмушдур ки, бу да тә'лимин мәгсәд вә вәзифәләри илә дүзкүн сәсләнир.

Дәрсликдә өзүнә диктә јолу илә имла вә ифадә јазмағы тәләб едән чалышмалара да тәсадүф едилир. Бу кими чалышмалардан рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәртибиндә илк дәфәдир ки, истифадә олунур. Бизчә, бунлар лүғәт вә нитг инкишафы үзрә ишләрин билаваситә јазылы нитглә әлагәләндирлмәси бахымындан фајдалыдыр. Габагчыл тәчрүбәдә бу иш нөвләриндән истифадә едән мүәллимләр аз дејил.

Дәрслијә синифдәнхарич оху үчүн ајрыча материаллар да дахил едилмишдир. Бунлар VII синиф шакирдләринин анлама сәвијјәсинә ујғун 10 мәтндән ибарәтдир. Тә'лим ишинин диференсиаллашдырылмасы, јә'ни Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән билән шакирдләрлә даһа сәмәрәли иш апармаг мәгсәдилә һәмин материаллардан мүәллим дәрс просесиндә дә истифадә едә биләр.

Дәрслијин сонунда II—VII синифләрдә өјрәнилмиш сөз вә ифадәләрдән, грамматик терминләрдән ибарәт лүғәтләрин верилмәси дә фајдалы вә мәгсәдәујғундур.

Бүтүн бу хүсусијјәтләрлә јанашы, дәрсликдә бә'зи нөгсанлара да тәсадүф едилир. Белә нөгсанлардан бири өзүнү онда көстәрир ки, реаллашдырылмыш грамматик материаллардан бә'зиләринин оху мәтнләри илә әлагәләндирилмәси принсипи бир сыра һалларда көзләнилмәмишдир. Мәсәлән, 17-чи §-да ара сөзләр, бәли, јох, хејр сөзләри илә әлагәдар грамматик комментарија верилдији һалда, оху мәтниндә бунлара аид бирчә нүмунә дә өз әксини тапмамышдыр. Јахуд 25-чи §-да јарымчыг чүмләнин өјрәдилмәсиндән сөз ачылдығы һалда, әсас мәтндә она аид һеч бир дил фактына тәсадүф етмәк мүмкүн дејил. Бә'зи чалышмаларда (60, 122, 129 вә с.) кечилмәмиш бир сыра сөзләр үзәриндә иш апармаг тәләб олунур. 10, 15, 53-чү чалышмаларда «Ше'ри ифадәли охумағы өјрәнин» тәләбинин гаршыја гојулмасы гејри-конкретдир.

Әлбәттә, бу кими нөгсанлар дәрслијин елми-методик дәјәрини бир о гәдәр дә азалтмыр. Бунлары онун нөвбәти нәшриндә асанлыгла ислаһ етмәк мүмкүндүр. Күман етмәк олар ки, дәрслик мүәллимләри дә, шакирдләри дә разы салачаг.

Акиф ИМАНОВ,
Акад. Ј. Мәммәдәлијев адына Нахчыван Педагожи Институтунун мүәллими,

Закир РӘСУЛОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими.

Даһа бир јени дәрслик һаггында

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәкмилләшдирилмәси иши баша чатдырылмаг үзрәдир. Бу күнә гәдәр II-VIII, X синифләр үчүн дәрсликләр артыг мәктәбләрин истифадәсинә ерилмишдир. Бунлардан VIII синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслији (мүәллифләри проф. Ј. Сејидов вә И. Аббасов, елми редактору проф. Ә. Әфәндизадә) тамамилә јенидән тәртиб олунмушдур.

Тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбләри әсасында чидди шәкилдә ишләнмиш бу дәрслик орижинал чәһәтләри илә һәмин си-

Scanned with CamScanner

ниф үчүн өзүндән әввәлки дәрсликдән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Дәрслик ишләнәркән Сов.ИКП XXVI гурултајынын гәрарларындан вә халг маарифи системиндә апарылан ислаһатын тәләбләриндән ирәли кәлән вәзифәләр әсасән нәзәрә алынмышдыр. Она көрә дә дәрслијин мәзмунунда вә структурунда әсаслы дәјишикликләр едилмишдир. Онун тәртибиндә рус мәктәбләринин II-VII синифләри үчүн дәрсликләрин хүсусијјәтләри чидди сурәтдә нәзәрә алынмышдыр.

Бүтөвлүкдә дәрслик 43 параграфдан ибарәтдир. Һәр бир параграф әсас оху мәтни илә башланыр. Бу мәтнләрин сечилмәсиндә фәннин тәрбијәви әһәмијјәтинин нәзәрә алынмасы башлыча принсип кими көтүрүлмүшдүр. Она көрә дә оху мәтнләринин тәркибиндә шакирдләрин үмуми дүнјакөрүшүнү кенишләндирән, онларын бејнәлмиләл, халглар достлуғу, әмәјә мәһәббәт руһунда тәрбијә олунмаларына мүсбәт тә'сир көстәрән материалларын олмасына хүсуси диггәт јетирилмишдир. Ејни заманда шакирдләри Азәрбајчан әдәбијјаты, онун ән көркәмли нүмајәндәләри илә таныш етмәк дә өн плана чәкилмишдир. Бу мәгсәдлә әдәби шәхсијјәтләрин әсәрләриндән сечилмиш нүмунәләрә дәрсликдә кениш јер верилмиш, бунунла јанашы, Мәсһәти Кәнчәви, Низами Кәнчәви вә Мәһәммәд Фүзули кими бөјүк сәнәткарларын гыса биографијасы да өз әксини тапмышдыр.

Дәрсликдә чалышмалар системинин мәзмун вә характериндәки јениликләр дә диггәти чәлб едир. Чалышмалар һәм оху мәтни илә, һәм дә бири дикәри илә методик бахымдан мәгсәдәујғун шәкилдә әлагәләндирилмишдир. Бу, һеч шүбһәсиз ки, дилин өјрәдилмәсиндә практик истигамәти гүввәтләндирмәји тә'мин етмәкдән ирәли кәлмишдир.

Тәртиб олунмуш чалышмалар өз характеринә көрә шакирдләри програм һәчминдә мүвафиг билик вә бачарыглары мөһкәмләндирмәјә дәринләшдирмәјә вә тәтбиг етмәјә истигамәтләндирир.

Дәрсликдә 342 чалышма вар. Онлардан 30 фаизи шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси үчүн нәзәрдә тутулмуш лексик чалышмалардыр.

Мә'лум олдуғу кими, лексик чалышмалардан икинчи дил дәрсликләринин тәртибиндә даһа чох истифадә олунур. Тәчрүбә көстәрир ки, бу типли чалышмалар шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир, тәнзим едир, онлары сөзүн мә'на чаларлары үзәриндә дүшүнмәјә, мүгајисәләр апармаға, мүәјјән мәнтиги нәтичәләр чыхармаға тәһрик едир. Она көрә дә бу дәрсликдә лексик чалышмалара хејли јер верилмәси мүсбәт һал кими гијмәтләндирилмәлидир.

Дәрсликдә кичик һәчмли ифадә вә иншаларын апарылмасына аид верилмиш чалышмалар шакирдләрин рабитәли нитг инкишафына күчлү тәкан верән тә'лим материалы кими сон дәрәчә бөјүк практик әһәмијјәтә маликдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, VIII синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә дә бу чәһәт габарыг нәзәрә чарпыр. Тәчрүбә көстәрир ки, дәрслијин чалышмалар һиссәсиндә өзүнүн стабил јерини тапмыш рабитәли нитг инкишафы үзрә чалышмалар мүәллимләрин тә'лим просесиндә педагожи әмәјини јүнкүлләшдирән әсас васитәләрдән биридир. Бу дәрсликләрдәки рабитәли нитг инкишафы үзрә чалышмаларын орижинал чәһәти онларын дикәр тә'лим материаллары илә (оху, јахуд чалышма мәтни илә) үзви сурәтдә әлагәләндирилмәсиндә нәзәрә чарпыр.

Дәрсликдәки чалышмаларын мүәјјән бир гисми Азәрбајчан дилиндән ана дилинә вә әксинә, тәрчүмәләр апармагла шакирдләри практик дил вәрдишләринә јијәләндирмәјә хидмәт едир. Белә чалышмалар үчүн сечилмиш дил материалларыны үч гисмә ајырмаг олар:

а) сөзләрдән вә сөз бирләшмәләриндән ибарәт материаллар, б) чүмләләрдән ибарәт материаллар, в) рабитәли мәтнләрдән ибарәт материаллар.

Дәрсликдә әсас оху мәтни илә әлагәли олан чалышмалар мүәјјән систем тәшкил едир. Белә чалышмалар ики чүрдүр: 1) мәтнин мәзмунуну данышмагла бағлы олуб, билаваситә методики характер дашыјыр; 2) әсас мәтн үзәриндә мүәјјән лексик, јахуд грамматик ишләрин апарылмасына хидмәт едир.

Дәрсликдәки чалышмалар арасында мөһкәм мәнтиги бағлылыг вардыр. Бу бағлылыг, өз нөвбәсиндә, дәрслијин үмуми структурундакы мүкәммәллији артырмаға хидмәт едир.

Мә'лум олдуғу кими, «грамматик билекләрә әсасланмадан чүмләләр гурмаг вә онлары баша дүшмәк олмаз» (Методика приподования русского јазыка в насионалној среднеј школе. Под. ред. Н. З. Бакејевој, З. П. Дауненe, Издателство «Просвешенија», 1981). Она көрә дә икинчи дил дәрсликләринин тәртиби заманы грамматик материаллара әсасланмаг башлыча шәртләрдән бири һесаб едилир. Һаггында данышдығымыз бу дәрсликдә дә һәмин истигамәт әсас көтүрүлмүш, oраја бә'зи грамматик анлајышларын маһијјәтини ифадә едән комментаријалар әлавә едилмишдир. Тәәссүф ки, грамматик комментаријалара дәрсликдә аз-аз тәсадүф едилир.

Грамматик материаллар дәрслијин үмуми мәзмунунда функсионал јолла реаллашдырылмышдыр. Она көрә дә лексик вә грамматик чалышмаларын әксәријјәти мүәјјән лингвистик анлајышларын өјрәдилмәсинә, тәкрарына вә тәтбигинә аид ишләри әһатә едир. Бу ишләр системсиз вә пәракәндә һалда дејил, тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбинә ујғун бир ардычыллыгла верилмишдир.

Грамматик материалларын сечилмәсиндә вә дәрслијә дахил едилмәсиндә шакирдләрин ана дилиндә өјрәндикләри биликләр нәзәрә алынмышдыр. Она көрә дә мүрәккәб чүмләләрин мүхтәлиф нөвләри илә бағлы бүтүн мә'луматларын верилмәси дејил, онлардан ән зәрури вә лазымлысынын сечилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир.

Дәрсликдәки лүғәтләри ики група ајырмаг олар: а) һәр бир мәтнин сонунда верилмиш вә онлары баша дүшмәјә хидмәт едән көмәкчи лүғәтләр; б) китабын сонунда верилмиш үмуми лүғәт .Бу лүғәтләрдән биринчиси мәтнин баша дүшүлмәсини асанлашдырмаға, икинчиси исә II-VII синифләр үчүн лүғәт минимуму әһатә етмәјә хидмәт едир.

Бүтүн бу мүсбәт чәһәтләрлә јанашы, дәрсликдә бә'зи гүсурлара да растлашырыг .

Дәрсликдәки грамматик комментаријаларын гара хәтлә фәргләндирилмәси принсип кими көтүрүлдүјү һалда, 30-чу сәһифәдәки грамматик комментаријада бу чәһәт нәзәрә алынмамышдыр. Бүтүн мәтнләрә аид лүғәтләрдән сонра суалларын верилмәсинә бахмајараг, 227-чи чалышма суаллардан әввәлә кечирилмишдир. 118-чи сәһифәдәки «Кәнч комбајнчы» мәтниндә тахыл јығымындан данышылыр, мәтнә аид верилмиш шәкилдә исә памбыг саһәси вә памбыгјыған машынлар тәсвир едилир. 77-чи чалышманын шәрти илә мәтни арасында ујғунсузлуг нәзәрә чарпыр. Белә ки, мәтн диоложи характердәдир. Орада һеч бир шәхсин ады чәкилмир. Шәртдә исә белә гејд едилир: «Мешә» мәтнини охујун (роллар үзрә)»

Дәрслијин сонунда һәр параграф үзрә әсас мәтнләрин ады верилмәли иди. Лакин нәдәнсә мүндәричата чалышма мәтнләринин дә ады дахил едилмишдир.

Көстәрилән бу нөгсанлары дәрслијин нөвбәти нәшриндә арадан галдырмаг мүмкүндүр. Она көрә дә күман едирик ки, бу дәрслик Азәрбајчан дили тә'лиминдә мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн мүәллим вә шакирдләрин јахын көмәкчисинә чевриләчәкдир.

Әнвәр АББАСОВ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

Scanned with CamScanner

Әдәбијјат дәрсликләриндә тәсадүф олунан чәтин сөзләрин изаһлы лүғәти

Јарадылан, күтләви истифадәјә верилән һәр бир лүғәт мүәјјән мәгсәд дашыјыр. Бу бахымдан Г. Бағыровун тәртиб етдији «Әдәбијјат дәрсликләриндә тәсадүф олунан чәтин сөзләрин изаһлы лүғәти» (Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1983) дә чох фајдалыдыр. Тәртибчи гаршысына хош мәрамлы бир мәгсәд гојмушдур: әдәбијјат дәрсликләриндә мәктәблиләрин раст кәлдикләри чәтин сөзләрин мә'наларыны изаһ етмәк, классик әдәбијјатын охунушуну асанлашдырмаг вә әдәбијјат дәрсләринин фајдалы иш әмсалыны артырмаг. Әввәлчәдән дејәк ки, мүәллиф гаршысына гојдуғу мәгсәдә наил олмуш вә нәзәрдә тутдуғу мәсәләни уғурла һәлл едә билмишдир. Лүғәт үмумән мүвәффәгијјәтлидир.

Г. Бағыров лүғәтә XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә јашајыб-јаратмыш сәнәткарлардан М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, Ј. В. Чәмәнзәминли, С. С. Ахундов вә А. Шаигин әсәрләриндә тәсадүф олунан вә мә'насы чәтин анлашылан сөз вә ифадәләри дахил етмишдир. Тәртибчи лүғәтә дахил етдији бүтүн сөзләрин гаршысында изаһларыны гејд етмиш вә онлары бу вә ја дикәр јазычынын әсәриндән көтүрдүјү мисал-чүмләләрин дахилиндә вермишдир. Бу, изаһын доғрулуғуну тәсдигләјир, әјанилик бахымындан чох фајдалыдыр вә лүғәтин практик әһәмијјәтини даһа да артырыр.

Көркәмли сөз усталарымыз өз әсәрләриндә бәдии сөзүн тә'сир гүввәсини артырмаг, ајры-ајры персонажларын данышығында халг дилинә мәхсус сөз вә ифадәләри ишләтмәк јолу илә синоним чәркәләр јаратмаг, халг данышыг дилинә кениш јер верәрәк сөзләрин мә'на чаларларындан һәртәрәфли вә кениш истифадә етмәклә зәнкин ирс гојуб кетмишләр. Ајдындыр ки, дил ваһидләри дә дәјишмәјә мә'руз галыр: ја әввәлки мә'насыны итирәрәк ишләкликдән галыр, ја јени мә'на кәсб едир, ја да мә'насы даралыр вә ја кенишләнир. Беләликлә дә, дүнәнки лексик ваһид бугүнкү охучу үчүн чәтин анлашылан сөзә чеврилир.

Билдијимиз кими, ајры-ајры сөз вә ифадәләр индинин өзүндә белә бу вә ја дикәр диалект вә шивәдә башга-башга мә'наларда, јахуд да мә'на чаларларында ишләнир. Белә бир хүсусијјәт һәмишә мөвчуд олмушдур вә дилимизин кечмиш дөврләринә аид сөзләрин мүасир охучу, хүсусән дә мәктәбли үчүн чәтинлик төрәтмәси тәбиидир. Бураја һәр бир дөврүн өзүнәмәхсус алынмаларыны да әлавә етсәк, вәзијјәтин бир гәдәр дә чәтинләшдијини көрә биләрик. Тәртибчи бу чәһәти нәзәрә алараг лүғәтә һәм диалектал сәчијјә дашыјан сөзләри, һәм халг данышыг дилиндә ишләниб әдәби дилә кечмәјән сөзләри, һәм бу күн архаикләшән сөзләри, һәм дә мүхтәлиф дилләрә мәхсус олан вә бәдии әсәрләрдә ишләнән алынмалары дахил етмишдир. Јахшы һалдыр ки, сөзләрин сәчијјәси вә һансы дилә мәнсуб олмасы онларын гаршысында мө'тәризәдә гејд едилмишдир.

Тәртибчи бәдии әсәрләрдән көтүрдүјү мисал-чүмләләри оржиналда олдуғу кими сахламышдыр. Бу, чох јахшы иҹдир, чүнки лүғәтдән истифадә едән һәр кәс дилимизин кечмиши илә дә гисмән таныш олараг мүәјјән тәсәввүр әлдә едир.

Лүғәтдә мәктәблиләр үчүн чәтинлик төрәдән сөзләрин әсас гисмини диалектал сөзләр вә алынмалар тәшкил едир. Диалектизмләрин мә'налары вә мә'на чаларлары дәгиг мүәјјәнләшдирилмиш вә ајдын верилмишдир (мәсәлән: бығдырмаг «безикдирмәк», **бүјәләк** «зәһәрли чибин», **әнкәнәк** «ири сахсы габ», **алана** «ичәриси гозла долдурулмуш шафталы», **зывылдаг** «сүрүшкән», **исмарламаг** «тапшырмаг, сифариш етмәк» вә с.).

Алынма сөзләрә лүғәтдә кениш јер верилмәси јахшы һал кими тәгдир едилмәлидир, чүнки һәмин дөврдә јазыб-јарадан сәнәткарларымызын әсәрләриндә әрәб, фарс, инкилис, франсыз, алман, италјан, јунан, ермәни, күрчү, түрк, санскрит (гәдим һинд), полјак вә башга дилләрә мәхсус чохлу дил ваһидләри вардыр. Мә'лумдур ки, XIX әсрдән башлајараг халгымызын рус халгы илә әлагәләри кенишләнмишдир. Бу ичтимаи-игтисади вә мәдәни әлагәләримиз дилимизә чохлу рус сөзләринин дә кечмәсинә сәбәб олмушдур. Башга дилләрдән кечмә сөзләр дилимизин фонетик хүсусијјәтләринә ујғун олараг хејли дәрәчәдә дәјишиклијә уғрамышдыр. Бу чәһәтдән алынма сөзләрин мәншәјини мүәјјәнләшдирмәк хүсуси чәтинлик төрәдир, тәртибчидән дәрин вә һәртәрәфли билик, бөјүк бачарыг, чидди зәһмәт вә сә'ј тәләб едир. Тәртибчи бу чәтинлијә гатлашмыш вә тәдрис ишинә санбаллы көмәк көстәрә билмишдир: алынмаларын мәншәји, әсасән, доғру верилмиш вә изаһлары, демәк олар ки, дәгигдир. Бу вә ја дикәр лексемин һансы ихтисас саһәсинә аид олдуғунун онун гаршысында гејд едилмәси дә лүғәтин мүсбәт мәзијјәтидир.

Үмид етмәк олар ки, Г. Бағыров башладығы хејирхаһ ишини давам етдирәчәк вә кәләчәкдә лүғәтин даһа тәкмил нәшрләриндә дикәр јазычы вә шаирләримизин әсәрләриндә дә мүшаһидә олунан чәтин сөзләри лүғәтә дахил едәчәкдир. Бу, әдәбијјат дәрсләринин јүксәк сәвијјәдә тәдрисинә даһа чох көмәк едәр вә мәктәблиләримизә јени бөјүк һәдијјә оларды.

Әлимухтар АҒАЈЕВ,
Сејфи БЕҺБУДОВ,
филолокија елмләри намизәдләри.

Азәрбајчан дилинин комик-бәдии васитәләри

Бәллидир ки, әдәби, дилин шаһ дамары бәдии үслубдадыр. Инкишаф етмиш әдәби дилин әсасыны, өзүлүнү тәшкил едән хәлгилик кими сон дәрәчә мүсбәт бир кејфијјәт бәдии үслубда даһа чох тәзаһүр имканлары тапыр. Бәдии үслубун комедија жанры исә бу мә'нада даһа бөјүк үстүнлүкләрә маликдир.

Гәзәнфәр Казымовун «Јазычы» нәшријјаты тәрәфиндән чап едилмиш «Комик-бәдии васитәләр» адлы монографијасында (редактору проф. Т. Һачыјевдир) Азәрбајчан дилинин комик жанрынын дил васитәләри әтрафлы шәкилдә тәһлил олунмушдур.

Әсәрдә Т. Шаһбази (Симурғ), Б. Талыблы, Гантәмир, Мир Чәлал, С. Рәһман нәсринин дил фактлары әсасында Азәрбајчан дилинин күлүш јаратма имканлары нәзәрдән кечирилир, сөзүн комик потенсиалы ајдынлашдырылыр.

Әсәр ики бөјүк һиссәдән ибарәтдир: «Комизм вә дил» адланан биринчи һиссәдә күлүшүн күчү, күлүшүн чаларлары вә комизмин формаларындан; комизмин дил васи-

Scanned with CamScanner

тәләри вә комизм үсулларындан, һабелә 20—30-чу илләр тәнгидинин комик јарадычылыг һаггында, еләчә дә комик әсәрләрдә илк мәсәләләриндән бәһс едилир. Мүәллиф «Комизм инсанын тәбиәтиндән доғур; о, халгын руһундадыр... устадларын јарадычылығына да халгдан кәлиб, онун фолклорундан сүзүлүб. Устад сәнәткар ону халгдан алыб чилалајыр вә халгын өзүнә гајтарыр» (7-8) дејәрәк нә гәдәр һаглыдыр! Бәли, комизм һәјат ешгинин мәһсулудур. Инсанын һәјата никбин мүнасибәтинин мәһсулудур. О ,керилијин, фанатизмин, чәһаләтин, шәр гүввәләрин гәнимидир; комизм һәм дә мә'нәви үстүнлүкләри нүмајиш етдирмәк кејфијјәтинә маликдир: әкәр мә'мурлар бөјүк Фүзулинин саламыны алмырларса, бу, Фүзулинин мә'нәви үстүнлүјүнү нүмајиш етдирмәклә, мә'мурларын мә'нәви касыблығына бир ишарәдир! Өзү дә, өлдүрүчү бир ишарә! Елә буна көрә дә, Азәрбајчан әдәбијјатында комик сәнәтин илк, камил нүмунәси бөјүк Фүзулинин ады илә бағлыдыр. Әсәрдә көстәрилир ки, Г. Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, XX әсрин әввәлләриндә молланәсрәддинчиләрин гәләмилә јүксәк зирвәјә галдырылан комик сәнәт Совет һакимијјәти дөврүндә, 30-чу илләрдә јени кејфијјәтләр кәсб етди, шән, никбин бир комизмә чеврилди.

Бу һиссәдә комизм васитә вә үсулларын бәдии әдәбијјат материаллары үзрә тәдгиги саһәсиндә В. В. Виноградовун, А. И. Јефимовун, Ј. Боревин, Макарјанын, Ә. Дәмирчизадәнин, Ч. Хәнданын, К. Мәммәдовун, Т. Һачыјевин вә башга алимләрин фикирләри хүласә едилир, мүвафиг полемикалар апарылыр.

Китабын «Комизм васитәләри» адланан икинчи һиссәсиндә комизмин лексик вә фразеложи васитәләриндән бәһс едилир.

Лексик васитәләрдә сөзүн комик потенсиалы: мәчазилик вә чохмә'налыг, комик каламбурлар, тәзадларда комизм, «јад» мүһитә дүшән сөзләр, ән гәдим «әсәрләр»,тропларын комизми (комик мүгајисәләр), «данышан» адлар тәдгиг едилир. Дилдә сөзүн функсијасындан, бәдии әдәбијјатда, хүсусән јумор әсәрләриндә сөзләрин мәчазилик вә емосионал имканларынын зәнкинлијиндән, һабелә устад сәнәткарларын нејтрал сөзләри дахили, көзәкөрүнмәз телләрлә бағлаја билмәк мәһарәтиндән вә с. бәһс едилир. Мүәллиф гејд едир ки, јазычыларымыз комик еффект јаратмаг јолу илә фикрин бәдии ифадәсинә наил олмаг үчүн сөзүн комик потенсиалыны үзә чыхармыш, сөзләрин «хам» мә'наларыны күтләвиләшдирмиш вә беләликлә, әдәби дилимизин лексик семантик чәһәтдән сығалланмасында, зәнкинләшмәсиндә хејли иш көрмүшләр. Онлар ади үмумишләк сөзләрин семантикасыны мәчазилик, чох мә'налылыг јолу илә усталыгла комик плана ујғунлашдыра билмиш вә үмумишләк сөзләрин чохмә'налығындан уғурла фајдаланмышлар.

Әсәрин «Фразеоложи васитәләр» бөлмәсиндә Симурғ, Б. Талыблы, Гантәмир, Мир Чәлал, С. Рәһманын үмумхалг дили фразеолокијасындан јарадычы шәкилдә истифадә етдикләри нүмајиш етдирилир. Ајдындыр ки, јүксәк бәдии еффект јаратмаг ишиндә фразеоложи ваһидләрсиз кечинмәк олмаз. Бунун илк вә түкәнмәз мәнбәји үмумхалг дилидир. Сәнәткарын усталығы исә бу мәнбәдән истифадә етмәк мәһарәтиндә, үмумхалг дили инчиләрини бәдии әсәрин дилиндә ишләдә билмәк бачарығындадыр.

Әсәр Азәрбајчан дили илә марагланан һәр бир зијалыја, һабелә орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләринә, һәтта јухары синиф шакирдләринә бөјүк фајда верә биләр, Азәрбајчан бәдии дилинин комедија жанрынын сәчијјәви хүсусијјәтләринин мәнимсәнилмәсиндә онлара јахындан көмәк көстәрәр.

Севил **МЕҺДИЈЕВА**,
филолокија елмләри намизәди.

CamScanner ile tarandı

Һамынын севимлиси

Мүәллим өмрү јанар шамдыр, јаныр, нечә-нечә өмрүн јолуна нур сачыр. Мүәллим өмрү тәмиз вә мүгәддәс күнәшдир, өз билик адлы варыны пајлајыр, һеч кими, һеч кимдән сечмәдән. Мүәллим өмрү! Кәлмә-кәлмә милјонларын өмрүнә чаланан ,милјонларын гәлбиндә өзүнә јер тутан мүгәддәс өмүр!

...Бојумуз чатмајанда партаја бојундан бој вериб бојумуза; бармагларымыз дөзмәјиб гәләмин ағырлығына, күчүндән күч вериб бармагларымыза; «Ана», «Вәтән», кәлмәләрини јазмаг истәмишик, арзумузу һәгигәтә чевирибдир. Белә мүәллимләримиздән бири дә 100 јашыны тәнтәнә илә гејд етдијимиз Илич рајонунун Јенкичә кәнд орта мәктәбинин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими, 45 илә јахын педагожи стажы олан Камил Гафаровдур. Камил мүәллимин кечдији шәрәфли јол һаггында данышмаг истәјирәм.. .

...1922-чи ил. Азадлыг күнәши Одлар јурдунун үзәриндә ики ил иди ки, нур сачырды. Һәр јердә олдуғу кими, бәрәкәтли Шәрур елиндә дә шадјанлыг иди. Өз бөјүклүјү, мәдәни инкишафына көрә сечилән Јенкичә кәндиндә Алчәфәрин аиләсиндә бир көрпә дүнјаја кәлди. Көрпәнин адыны Камил гојдулар. Гуш ганадлы илләр пәрвазландырды ону, күн о күн олду ки, Камил кәндләриндәки једдиллик мәктәбин I синфинә дахил олду вә 1936-чы илдә мәктәби ә'ла гијмәтләрлә битириб Нахчыван шәһәриндәки, педагожи мәктәбдә тәһсилини давам етдирди. 1940-чы илдә педагожи мәктәби битирән Камил Гафаров севимли мүәллимләриЛәтиф Һүсејнзадәдән, Мурад Тутајугдан, Аким Аббасовдан алдығы биликләри шакирдләрә чатдырмаг үчүн доғма кәндинә — Јенкичә мәктәбинә мүәллим кәлди. Гәлбиндә мин һәвәс, әлиндә синиф журналы илк дәфә синиф отағына дахил оланда елә бил дүнјаны она бәхш етдиләр.

Узун сүрмәјир бу севинч, бу хошбәхтлик. Јер үзүнү титрәдән мүһарибә хәбәрини Камил мүәллим дә һиддәтлә гаршылајыр. Һәрби комисарлыгда онун да арзусуну нәзәрә алырлар. 1941-чи ил 24 августда дәрс дедији мәктәбә сон дәфә бахараг, әлләриндә күл дәстәләри тутмуш шакирдләри илә видалашыб, дөјүшән ордуја јола дүшдү.

Гафгаз дағларындан Берлинәдәк дөјүш јолу кечән Камил мүәллим 1945-чи илин 26 октјабрында синәси дөјүш илләринин јадикары олан орден вә медалларла доғма кәндинә гајыдыр .Јенә дә Јенкичә мәктәбиндә мүәллим ишләмәк истәсә дә, РХМШ-да мәктәб инспектору ишләмәји мәсләһәт билирләр .

1949-50-чи тәдрис илиндән Камил мүәллим јенидән Јенкичә кәнд орта мәктәбиндә мүәллимлик фәалијјәтинә башајыр вә өзүнүн педагожи фәалијјәтини һәмишәлик бу мәктәблә бағлајыр .

Бу илләр әрзиндә Камил мүәллим тәһсилини давам етдирмәји дә унутмур. Әввәлчә о, Нахчыван шәһәриндәки Мүәллимләр Институтуну гијаби јолла фәргләнмә диплому илә битирир, сонра исә В. И. Ленин адына АПИ-нин Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты факүлтәсинин гијаби шө'бәсиндә тәһсил алыр.

Инди Камил мүәллимин дәрс дедији шакирдләринин сәдалары елм

Scanned with CamScanner

очагларындан, халг тәсәррүфатынын вә кәнд тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндән кәлир. Бабәк Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби Қазым Сүлејманов, Ордубад Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби Елбәји Әлијев, Нахчыван МССР республика прокурору Әјјуб Әләкбәров, Илич рајон ХДС ИК-нын сәдри Нәсиб Нәбијев, рајондакы ССРИ-нин 50 иллији адына» колхозун сәдри, Азәрбајчан ССР-ин депутаты, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Јусиф Исмајылов, республикамызын али мәктәбләринин әмәкдашлары Кәрим Кәримов, Шамил Заманов, Әждәр Исмајылов ,Мустафа Нәзәров, Чаваншир Әлијев, онларла шаншөһрәтли һәким, мүһәндис, әмәк адамы Қамил мүәллимин шакирди олмушлар.

Қамил мүәллим бир дә она көрә хошбәхтдир ки, вахт илә дәрс дедији јүзә гәдәр шакирд онун јолуну сечмиш, мүәллимлик пешәсинә јијәләнмишдир. Севимли шакирдләриндән Елмира Чәфәрова Шәһријар, Исрафил Бајрамов Гархун, Чәркәз Әлијев Чомахтур кәнд орта мәктәбиндә директор ишләјир.

Қамил мүәллим вахташыры мәтбуатда чыхыш едир ,радио вә телевизор васитәсилә классикләримизин јарадычылығына аид верилишләрдә фәал иштирак едир. Онун М. Фүзулијә һәср етдији «Бөјүк гәлб шаири», М. П .Вагиф һаггында јаздығы «Ел нәғмәкары», Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығыны әкс етдирән «Бөјүк демократ јазычы», «М. Ә. Сабир һаггындакы «Унудулмаз сәнәткар», Ч. Чаббарлы илә әлагәдар «Гүдрәтли драматург», С. Вурғун јарадычылығындан бәһс едән «Севимли совет шаиринин хатирәси», «Низаминин әсәрләриндә мүсбәт гадын сурәтләри», Һ. Чавидин 100 иллијинә һәср етдији «Һуманист шаир-драматург» вә саир мәгаләләринин мүәллимләримизә бөјүк фајдасы олмушдур.

Сон илләрдә кечирилән елми-практик конфрансларда, педагожи мүһазирәләрдә тәчрүбәли мүәллимин охудуғу «Бөјүк шәхсијјәтләрин достлуғу һаггында», «V-VI синифләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси», «XI синфин әдәбијјат дәрслији һаггында», «IX-X синифләрдә әдәбијјатын тәдриси мәсәләләри» вә с. мөвзуларда мүһазирәләри динләјичиләрин марағына сәбәб олмушдур.

Қамил мүәллимин шәхси китабханасында үч минә јахын китаб вар. Бу китабханада ән надир китаб, гәзет вә журнал нүсхәләри дә тапмаг олар. Мәктәбдә фәалијјәт көстәрән әдәбијјат дәрнәјинә Қамил мүәллим рәһбәрлик едир. Дәрнәк мәшғәләләринин даһа чанлы вә мараглы кечмәси үчүн дәрнәк үзвләри рәһбәрин шәхси китабханасындан кениш истифадә едирләр.

Қамил мүәллимин әмәји партија вә һөкумәтимиз тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Онун синәсини шәрәфли әмәјинин бәһрәси олан «Әмәк ветераны» медалы бәзәјир.

Биз 100 иллијини гејд етдијимиз гочаман тәһсил очағы олан А. Бабушкин адына Јенкичә кәнд орта мәктәбинин ағсачлы, нурани сифәтли , өз шакирдләри илә даим фәхр етмәјә һаггы олан Азарбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими Қамил мүәллимә даһа бөјүк уғурлар арзулајырыг.

Ибраһим ЈУСИФОВ,
Илич РХМШ-ын методисти.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНИН 1984-чү ИЛ НӨМРӘЛӘРИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

Баш мәгаләләр

	№	сәһ
Абдуллајев Р. — Јени дәрс или, јени вәзифәләр	2	7
Бејнәлмиләлчилик сосиалист һәјат тәрзинин ајрылмаз хүсусијјәтидир	1	3
Хәлилов Г. — Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви ролу	3	3
60 ил халг маарифинин хидмәтиндә	2	3

Мәктәб ислаһатыны һәјата кечирәк!

	№	сәһ
Микајылов Ш. — Ислаһат илә әлагәдар әдәбијјат тә'лиминин кејфијјәтини јүксәлтмәјин имкан вә јоллары	3	8

Методика вә иш тәчрүбәси

	№	сәһ
Аббасов А. — Шакирдләрин аилә һәјатына һазырланмасында әдәбијјат курсунун имканларындан истифадә тәчрүбәсиндән	3	29
Аббасов Ә. — Рус мәктәбләри үчүн Аәзрбајчан дилиндә тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин хүсусијјәтләри һаггында	2	32
Асланов Б. — Фе'лин тәдрисиндә синонимика үзрә ишләрин тәшкили тәчрүбәсиндән	1	27
Асланов Ј. — «Севил» пјесинин тәдриси тәчрүбәсиндән	1	25
Асланов Б. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси	3	32
Бағырова Ш. — Гијаби мәктәбдә әдәбијјатдан ичмал мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән	2	42
Бахшыјев Ә. — Шакирдләрин јазыда јол вердикләри сәһвләр үзәриндә иш тәчрүбәсиндән	1	16
Бәкирова А. — Әдәбијјат тарихи курсунун өјрәдилмәси просесиндә инчәсәнәт әсәрләриндән истифадә	1	13
Вәлијев С. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә синтактик синонимләр үзрә ишин апарылмасына даир	3	17
Гафаров Һ. — Фе'ли сифәтләрин тәдриси илә әлагәдар бачарыгларын формалашдырылмасына даир	3	43
Гурбанов Б. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә лингвистик експеримент пријомундан истифадәјә даир	1	16
Гурбанов И. — Габагчыллығы өјрәнирәм	3	37
Әлијева З. — Илјас Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәсинин тәдриси	2	22
Әлијев Р. — Зәрфлик будаг чүмләләринин тәдриси мәзмуну һаггында	3	51
Казымов И. — Јарымчыг чүмләләрин услуби имканлары һаггында	3	48
Мәммәдов М. — Шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатдан истифадә тәчрүбәсиндән	3	55
Мәммәдов А. — Шакирдләрдә орфографик нормаларын тарихилијинә даир тәсәввүрләрин формалашдырылмасы һаггында	3	40
Мәммәдов Ә. — Азәрбајчан дили үзрә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән	2	40
Мәммәдов Ш. — Мирзә Ибраһимов фолклоризминин хүсусијјәтләри	3	24
Микајылов Ш. — Әдәбијјат дәрсләриндә гисми ахтарычылыг методундан истифадә	2	18
Оручов Т. — «Вагиф» пјесиндә новаторлуғун өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	2	37
Пиријева О. — Әдәби әсәрләрин өјрәдилмәсиндә жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы	1	9
Пиримова Т. — Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин зеһни фәаллығынын инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән	1	22
Поладова З. — Мүәллимләримизин иш тәчрүбәсиндән сәтирләр	1	31
Рәчәбова Р. — Фе'л заманларында фе'лин тәрз мә'насынын ифадәси	3	53
Рзајева Т. — Әдәбијјат дәрсләриндә тәнгиди реализм бәдии јарадычылыг методуна даир биликләрин верилмәси	3	12
	№	**сәһ.**
Рүстәмова С. — VI синифдә Низаминин јарадычылыг нүмунәләринин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	1	59

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Рәһимова Ә. — Азәрбајҹан дили дәрсләринин оптималлашдырылмасынын бә'зи мәсәләләри 2 27
Һәсәнов М. — Грамматик тә'рифләрин өјрәнилмәсинә даир . 3 21

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар иш

Исајева С. — Синифдәнхарич охунун тәшкили һаггында . . 1 35

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Абдуллајева З. — Б. Ваһабзадәнин лирикасынын өјрәдилмәсинә даир 2 45
Бахшәлијев М. — Сабирин әсәрләриндә тә'лим-тәрбијә мәсәләләринин гојулушу 2 51

Нәзәри гејдләр

Абдуллајева Н. — Шәрт васитәли будаг ҹүмләләрин семантикасына даир 3 59
Ахундова К. — Тапмачаларда јарымчыг ҹүмләләрин типләри һаггында 2 58
Будагова З., Гулијев Ә. — Азәрбајҹан дилинин мүстәгил өјрәнилмәси тәҹрүбәсиндән 1 37
Гурбанов З. — Лексик паралелизмләр һаггында 2 53
Гулијев Ә. — Ашыг Әләскәрин дилиндә түркмәншәли лексик архаизмләр 2 56
Мирзәјев Ә. — А. Шаигин ушаг ше'рләриндә Низами мөвзулары 3 62
Мусајев М. — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә мүбтәда будаг ҹүмләсинин типләри 3 65
Салманова З. — Ә. Гәмкүсар «Молла Нәсрәддин» журналынын силаһдашы кими 1 42
Талыбов Г. — Фе'лләрин сөз јарадыҹылығында ролу . . . 2 61

Елми ирсимиздән

Әлијева З. — Мирзә Фејзулла 1 46

Тәнгид вә библиографија

VII—VIII синифләр үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин јени нәшри һаггында мүлаһизәләр 1 48
Орта мәктәбдә имла вәсаити 1 54

Консултасија

VII—VIII синифләрдә Азәрбајҹан дилиндә програм материалларынын планлашдырылмасы вә гыса методик төвсијәләр 1 55
Мирзәјев Һ. — Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилиндә програм материалларынын планлашдырылмасы (II—V синифләр үзрә) . . 2 67

Дидактик материаллар

Азәрбајҹан дили күшәси 1 64

Бизим иш јолдашларымыз

Абдуллајев Д. — Шам јанса... . . . . 2 64

Бу китаблары охујун

Комплекс мә'лумат лүғәти 3 68

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Јарадычы јазыларла бағлы үслубијјат ишләри» 3 69
Дәјәрли вәсаит 3 71

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner